

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**EL-CÂHİZ'İN EL-HAYEVAN ADLI ESERİNDE
AYET VE HADİSLERİ KULLANMA YÖNTEMLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

PROF. DR. MUHAMMET TASA

HAZIRLAYAN

AHMAD SHAWAKH

16810601035

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmad SHAWAKH
	Numarası	16810601035
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ ARAP DİLİ VE BELAGATI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	PROF. DR. MUHAMMET TASA
	Tezin Adı	EL-CAHİZ'İN EL-HAYEVAN ADLI ESERİNDE AYET VE HADİSLERİ KULLANMA YÖNTEMLERİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *el-cahiz'in el-hayevan adli eserinde Ayet ve hadisleri kullanma yöntemleri.....* başlıklı bu çalışma *07/09/2020* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Muhammet TASA	
2	Doç. Dr.	Ömer ACAR	
3	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi DERLİ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSELETİKSAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmad SHAWAKH		
	Numarası	16810601035		
	Ana Bilim /BilimDalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	el-Câhız'ın <i>el-Hayevan</i> Adlı Eserinde Ayet ve Hadisleri Kullanma Yöntemleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ahmad SHAWAKH

İmzası

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TRANSKRİPSİYON	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

el-CÂHİZ'İN HAYATI VE ESERLERİ.....	6
1.1. el-Câhiz'in Hayatı	6
1.2. el-Câhiz'in Eserleri	8
1.3. el-Hayevân Kitabı	10
1.4. el-Câhiz'in Çağı.....	13
1.5. el-Câhiz'in Döneminde Siyasi Hayat.....	13
1.6. el-Câhiz Dönemi'nde Sosyal Hayat	14
1.7. el-Câhiz Dönemi'nde Fikrî Hayat	14
1.8. el-Câhiz Dönemi'nde Edebi Hayat.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. AYETLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI	20
2.1.1. Gerekçeleştirme (Tebrir)	21
2.1.2. Yüceltme (Tâzîm), Tenzîh ve Övgü (Senâ)	23
2.1.3. Kerem (Tekrîm)	25
2.1.4. Delillendirme (İstidlal).....	26
2.1.5. Karşılaştırma (Mukârene)	28
2.1.6. Onurlandırma (Teşrif).....	30
2.1.7. Örneklendirme (Temsil/Darbimesel)	31
2.1.8. Vurgulama (Te'kîd)	33
2.1.9. Temellendirme (Te'sîl)	396
2.1.10. Açıklama ve Uyarma (Arz ve Tahzîr).....	39
2.1.11. İkna ve İknayı Pekiştirme	42
2.1.12. Yakınlaştırma (Takrîb) ve Yakınlaştırmayı Artırma.....	45
2.1.13. İğneleme (Suhriyye)	49
2.1.14. Dikkat Çekme.....	51
2.1.15. İcâzı Açıklama	53
2.1.16. Hazırlık (Temhîd)	55
2.1.17. Delâleti Genişletme	56
2.1.18. Ayırt Etme (Tefrik).....	59

2.1.19. Açıklama ve Ayrıntılandırma (Şerh ve Tafsil)	60
2.1.20. Hususileştirme (Manayı Tahsîs)	66
2.2. HADİSLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI.....	67
2.2.1. Gerekçeleştirme	68
2.2.2. Sözlük Kullanımının Açıklanması.....	72
2.2.3. İsti'nas ve Dolaylı İstidlal.....	73
2.2.4. Şer'i Hükmü Beyan Etme.....	75
2.2.5. Düşüncenin Zenginleştirilmesi.....	81
2.2.6. Karışık Kavramın Düzeltilmesi Sonra da Bu Düzeltmenin Vurgulanması.....	83
2.2.7. Hüccet ve Burhanın Açıklanması	92
2.2.8. Muvâfaka ve Tevfik Kavramlarının Açıklanması	94
2.2.9 Nefret Ettirmede Mübalağa	95
2.2.10. Delaletin Genişliğini Beyan Etme	98
2.2.11. Tanıtma ve Onurlandırma	100
2.2.12. İki Şey Arasındaki Farkı Beyan Etme	102
2.2.13. Kişiselleştirme.....	103
2.2.14. Lügat Açısından Türeyenleri Açıklama.....	106
2.2.15. Bilme ve Bilgi Sahibi Olma.....	108
2.2.16. Lügatın Kullanılması Yoluyla Şer'i Hükmü Beyan Etme.....	111
2.2.17. Sebebi ve İleti Beyan Etme.....	113
2.2.18. Kıyas.....	115
SONUÇ.....	118
Ek. 1.....	122
KAYNAKÇA	127

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTITÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmad SHAWAKH		
	Numarası	16810601035		
	Ana Bilim /BilimDalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhammed TASA		
Tezin Adı	el-Câhız'ın <i>el-Hayevan</i> adlı eserinde Ayet ve Hadisleri Kullanma Yöntemleri			

Bu araştırma, el-Câhız'ın el-Hayevân adlı eserinin örneklem olarak birinci cildinde ayet-i kerimeleri ve hadis-i şerifleri kullanırken kullandığı belâgat metoduna ilişkin bir çalışmadır.

Giriş Bölümü: Bu araştırmanın konusu, amacı ve hedefi ile birlikte konuya ilişkin önceki araştırmalar, araştırmanın önemi, araştırma planı ve bölümlerini içermektedir. Bu bölümde araştırmanın, el-Hayevân kitabının birinci cildinde yer alan Kur'an ayetleri ve Nebevî hadisler gibi delillerin nasıl değerlendirdiği ele alınmış, araştırmanın hazırlık aşamasında izlenen yöntem açıklanmıştır. Ayrıca araştırmaya ilişkin bilgilerin yer aldığı kaynaklar, referanslar ve yerler belirtilmiştir.

Birinci Bölüm: el-Câhız'ın hayatı ve eserleri ele alınmış, el-Câhız'ın yetiştiği ortam, ilmi birikimi, kaleme aldığı eserler, incelediği edebi ve ilmi konular izah edilmiştir. Ayrıca yaşadığı dönemin koşulları, siyasi ortamı ve toplumsal, fikri ve edebi yapısı genel olarak anlatılmıştır. Zira bütün bunlar, el-Câhız'ın düşünüş biçimi, telif ve edebiyat ekolü üzerinde açıkça etkili olmuştur.

İkinci Bölüm: Bu bölümde el-Câhız'ın el-Hayevân adlı eserinin ilk cildinde yer verdiği ayet-i kerimeleri ve hadis-i şerifleri kullanma yöntemi üzerinde durulmuştur.

Son olarak sonuç bölümü, araştırmanın ulaştığı en önemli sonuçları, ayrıca el-Câhız'ın eserlerine ilişkin gelecekte yapılacak inceleme ve araştırmalara yönelik tavsiye ve önerileri, belâgat ve lûgat araştırmaları açısından yararlı olabilecek hususları içermektedir.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTITÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ahmad SHAWAKH		
	Student Number	16810601035		
	Department	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhammet TASA		
Title of the Thesis/Dissertation	el-Câhız'ın <i>el-Hayevan</i> adlı eserinde Ayet ve Hadisleri Kullanma Yöntemleri			

This research examines the rhetorical method with which Al-Jāhiz incorporated Qur'anic Verses and Ahadith of the Prophet Muhammed (pbuh) on the example of the first volume of his work, Kitāb al-Ḥayawān (Book of the Animals).

Introduction: Alongside the subject, objective and aim of the research, this work contains also previous researches, the importance of research, the research plan and its sections. This chapter describes the style of interpretation of evidences, like Qur'anic verses and Ahadith, which are contained in the first volume of Kitāb al-Ḥayawān, and explains the method used in the preparation phase. Additionally the research related sources, references and locations are indicated in this chapter.

Part One: This chapter deals with the life and works of Al-Jāhiz, elucidates the environment in which he grew up, his knowledge, the works he wrote, and his literary and scientific researches. It also explains the conditions, the political and social environment, and the

ideological and literary structure of his time, as all of these had a clear impact on the way of thinking, writing and literary style of Al-Jāhiz.

Part Two: This chapter dwells on the method, with which Al-Jāhiz used Qur'anic verses and Ahadith in the first volume of his book Kitāb al-Ḥayawān.

Finally, the conclusion part contains the most important findings of this research, as well as recommendations and suggestions for future researches and analyses related to the works of Al-Jāhiz, and useful points for rhetoric and linguistic studies.

TRANSKRİPSİYON

<u>S</u> , <u>s</u> : ث	T, t : ت	B, b : ب	' : ء
D, d : د	<u>H</u> , <u>h</u> : خ	H, h : ح	C, c : ج
S, s : س	Z, z : ز	R, r : ر	<u>Z</u> , <u>z</u> : ذ
^T T, t : ط	D, d : ض	Ş, ş : ص	Ş, ş : ش
F, f : ف	Ğ, ğ : غ	' : ع	Z, z : ظ
M, m : م	L, l : ل	K, k : ك	K, k : ق
Y, y : ي	V, v : و	H, h : ه	N, n : ن

Tabloda görülen transkripsiyon sistemi bazı şahıs adları, eser adları ve terimlerde kullanılmıştır. Türkçe'de bilinen ve yaygın olarak kullanılan kelimelerin transkripsiyonu gösterilmemiştir. Harf-i tarifler (el- ال) cümle başı bile olsa küçük yazılmıştır. Şemsî harflerle başlayan kelimelerde ez-Zebîdî örneğinde olduğu gibi kurala uygun olarak Arapça okunuşu esas alınmıştır.

KISALTMALAR

<i>a.g.e</i>	Adı geçen eser
b.	İbn
c.	Cilt
h.	Hicrî
m.	Miladî
s.	Sayfa
thk.	Tahkik
Hz.	Hazreti
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ö.	Ölüm tarihi

ÖNSÖZ

Bilimsel ve edebi araştırma, bilim, düşünce ve aklın gelişimine katkıda bulunan en önemli çalışmalardan biridir. Her bilimsel ve edebi araştırma önemli olsa da, araştırmanın asıl önemi, birbirini tamamlayan birtakım gerekçelerin varlığından kaynaklanır.

Belagat ilmi konulu bu araştırma, öncelikle bilim, düşünce ve aklın gelişimine katkısıyla alanındaki önemli çalışmalardan biridir. Bilindiği gibi belagat ilmi, Arap dili üzerinde çalışmak isteyen herkesin kaçınılmaz olarak ihtiyaç duyacağı Arap dilinin en önemli ilim dallarından biridir.

Araştırma gerekçelerinden bir diğeri ise, Arap edebiyat tarihinde son derece büyük yer edinmiş alimlerden ve ediplerden biri kabul edilen el-Câhız'ın telif ve inceleme metodolojisi üzerinde durmaktır. Zira kütüphaneleri dolduran verimliliğiyle el-Câhız, çok çeşitli alanlarda oldukça önemli eserler telif etmiştir.

Araştırmanın bir başka önemi ise el-Câhız'ın en değerli eserlerinden biri olan *el-Hayevân* adlı kitabını ele almasıdır. Bu eser, çeşitli hayvanların yaşantısı ve özelliklerini bilimsel ve edebi bir üslupla anlatan adeta ansiklopedik bir kaynak niteliğindedir.

el-Câhız, el-Hayevân adlı bu eserinde temel olarak Kur'an-ı Kerim ayetleri, hadis-i şerifler, Arap şiiri ve Arap edebiyatından veciz sözleri esas almıştır.

Arap edebiyatının en önemli müelliflerinden biri olan el-Câhız'ın bu değerli eserini konu alan araştırma, el-Câhız'ın Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadis-i şerifleri nasıl kullandığını anlamaya yardımcı olan metodolojisi üzerinde durmuş ve bir yandan el-Câhız'ın bu metodolojisi ile ilişkili belagat yönlerini, diğer yandan el-Câhız'ın eserinde kullandığı ayet ve hadislerin belagat yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Çalışma sırasında benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Muhammet Tasa'ya şükranlarımı bir borç bilirim.

Ahmad SHAWAKH

Konya-2020

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

el-Câhız'ın,*el-Hayevan* kitabındaki Kur'an-ı Kerim ayetlerini ve hadis şerifleri dil açısından ve belagat yönünden ele almak ve el-Câhız'ın bu kitaptaki belagatli üslubunu incelemek bu çalışmanın ana konusudur. Ayrıca eserdeki ayet ve hadislerin kullanma nedenleri bu çalışmada irdelenecektir. Bu bağlamda, ilk aşamada Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ve hadis-i şeriflerin geçtikleri bölümler zikredilecek, ikinci aşamada ayet ve hadislerin genel anlamları açıklanacak ve son olarak ayet ve hadislerdeki bazı ilginç terimler analiz edilerek dilsel açıdan izah edilecektir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Arap belagatını zenginleştirme ve geliştirme, Arap dili alanında yazılmış önemli ve değerli bir kitabı tanıma ve ele alma, edebî yönden gelişmiş bir dönemde yaşayan, kitaplarıyla ve bıraktıkları ürünleriyle Arapçayı zenginleştiren yazar ve âlimlerin üsluplarını tanıma ve bu ürünleri kolay ve çabuk anlaşılır bir şekilde takdim etme amaçlarıyla bu çalışma kaleme alınmıştır.

1.3. Konuyla İlgili Çalışmalar

Yapılan araştırmalar sonucunda Arap ve Türk dünyasında bu konuya benzer herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

1.4. Araştırmanın Önemi

Bu çalışma; Arap belagatına katkı sunması, el-Câhız'ın, *el-Hayevan* kitabının önemini belirtmesi ve bu kitabın bilimsel yönden -bilhassa Arap belagatine bağlı olan kısmında- açıklanması bakımlarından önem taşımaktadır.

Bir başka yönden bakılacak olursa bu araştırma, el-Câhız'ın edebî ürünlerinin araştırmacılar ve öğrenciler için önemli dil bilimsel bir eser ve belagat kaynağı olduğunu sunması açısından önemlidir.

2. Araştırma Yöntemi, Uygulanacak Metot ve Yöntemler

Bu çalışmada;

- Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ve hadis-i şeriflerin geçtikleri bölümler zikredilecek,
- daha sonra ayet ve hadislerin genel anlamları açıklanacak,
- en son olarak ise ayet ve hadislerdeki bazı ilginç terimler analiz edilecek ve dil açısından bu anlamlar açıklanacaktır.

Bu çalışma, el-Câhız'ın yedi bölümden oluşan *el-Hayevân* kitabının birinci bölümünü kapsamaktadır.¹ Araştırmada kitabın birinci bölümünün tamamı incelenmiştir.

2.1. Veri Derleme ve Değerlendirme

el-Câhız edebî yönden çok gelişmiş olan Abbasiler döneminde yaşamıştır. Bu sebeple Abbasi Dönemi'yle ilgili olan edebî ve dilsel kaynaklar toplanıp araştırmada incelenecektir. Bunun yanında Kuran ayetlerinin ve hadis-i şerifleri ele alan kaynaklar, dil bilgisi, tefsir ve hadis ilimlerini içeren kaynaklar ve bazı Abbasi şairlerin divanlarına araştırmada yer verilecek, toplanan veriler değerlendirilerek tahlile tabi tutulacaktır.

el-Hayevân adlı eserin muhakkiki²thk.in girişinde³ el-Câhız'ın *el-Hayevân* adlı eserini telif ederken en önemli referansının, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin (s.a.v.) hadislerinden çağlayan bir pınar olduğuna işaret eder. Aralarında Munif Musa'nın da bulunduğu pek çok araştırmacı da bu hususu ifade eder.⁴ Araştırma, önsözün de yer aldığı bir giriş, sonra peş peşe iki bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

- Giriş: Bu araştırma konusunun seçilme nedeni, kaynakları, araştırma planı ve izlenen araştırma yöntemi anlatılmıştır.

- Birinci Bölüm: el-Câhız dönemi, biyografisi, kitapları ve telifleri ile el-Câhız'ın, bilhassa *el-Hayevân* adlı eserinin bıraktığı etkiler, bu eserin müellifin diğer eserleri arasındaki önemi, ardından el-Câhız döneminin siyasi, sosyal, entelektüel ve edebi yaşamı anlatılmıştır.

- İkinci Bölüm: İki kısımdan oluşmaktadır:

¹ Araştırmacı Abdüsselam Harun'nun *et-Tahkik* adlı eserinin 28. sayfasında eserin yedi bölümden oluştuğu delilleri ile gösterilmiştir.

² Abdüsselam Harun,

³ *el-Hayevân*, I, Tahkikin mukaddimesi, I, 18.

⁴ Munif Musa, *el-Câhız fî Hayâtihî ve Fikrihî ve Edebihi*, s. 82.

a) İlk kısımda el-Câhız'ın, bu eserin ilk bölümünde Kur'an-ı Kerim ayetlerini kullanım biçimi, başka bir ifadeyle eserin bu bölümünde Kur'an ayetlerini aşağıdaki adımlar çerçevesinde nasıl kullandığı ele alınmaktadır:

1. Araştırma kapsamında belirtilen sayfaların her birinin amacına yer verilmiştir.⁵

2. el-Câhız'ın ayet-i kerimeye yer verdiği paragraf, tıpkı müellifin kitapta belirttiği gibi, söz ve ifade ettiği mana ile birlikte verilmiştir. Böylece okuyucunun el-Câhız'ın sözünü olduğu gibi görmesi ve el-Câhız'ın ayeti belirttiği akışa tam hakim olması sağlanmıştır.

3. Kur'an ayeti, sure ve ayet numarası ile birlikte olduğu gibi ya da ayetin bir kısmıysa tümü verilerek belirtilmiştir.

4. Ayetin açıklaması ve dilsel tefsiri, el-Câhız'ın ayeti kullandığı akış ile ilgili olacak şekilde ayette geçen kelimeler belirtilerek açıklanmıştır.

5. Bazı alimlerin bu ayetin tefsiri hakkındaki sözleri, el-Câhız'ın ayetin akışı bağlamında kullanırken izlediği metoda uygun ve kolay anlaşılır olacak, ayetin genel anlamı ve beyan yönünden incelikleri ifade edilecek şekilde belirtilmiştir.

6. Müellifin bu ayeti kullanma amacı, araştırmanın akışına uygun olarak paragrafin başında, ortasında ya da sonunda belirtilmiştir.

7. Aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Müellif bu ayeti neden bu bağlamda belirtmiştir?
2. Müellif ayeti kullanarak amacını gerçekleştirmiş midir?
3. Hangi nedenlerle başka bir ayeti değil de bu ayeti kullanma gereği duymuştur?

4. Müellif bu ayeti istidradî (ara söz) ve ittisaî (ek açıklama) yönden mi, yoksa inceleme ve bağlam metoduna göre mi kullanmıştır?

⁵Birinci bölüm kapsamında -Allah'ın yardımıyla- yirmi amaç belirtilmiştir.

b) İkinci kısımda el-Câhız'ın, bu eserinin ilk bölümünde hadis-i şerifleri kullanım biçimi, başka bir ifadeyle eserinin bu bölümünde, hadis-i şerif ile ilgili araştırma metodundan kaynaklanan bazı farklarla birlikte önceki kısımda olduğu gibi, aşağıdaki adımlar çerçevesinde nasıl kullandığı ele alınmaktadır:

1. Hadisin hasenden zayıfa kadar derecesinin açıklanması, merfu ve mevkufun beyanı için muhaddisler tarafından belirlenmiş kaidelere göre, Peygambere (s.a.v.) nispeti bakımından geçtiği kaynaklar belirtilerek hadis tahriri merfu, muttasıl yahut bir veya birden fazla sahabinin düştüğü munkatı olsun, özel olarak Peygambere (s.a.v.) atfedilen söz, fiil ve takrir iken, mevkuf sahabinin sözünü içerir.

2. Müellifin hadis olduğunu belirtmediği hadis-i şeriflerde geçmeyen bazı ibareler açıklanmıştır.

Allah beni bu araştırmada, kitabın ilk bölümünde geçen tüm ayet ve hadisleri ele almaya muvaffak kılmıştır.

- Sonuç: Sonuç bölümünde, araştırmacının ulaştığı neticelere yer verilmiştir. Birinci ve ikinci bölümlerde ayet ve hadislerin kullanımı anlatılırken bu sonuçlara değinilmiştir, ancak sonuç bölümünde yararlı olmasını sağlamak üzere bu sonuçların en önemlileri belirtilmiş, ayrıca araştırmanın ulaştığı en önemli değerlendirmeler ifade edilmiştir, buna ek olarak sonuç bölümünde araştırma sonuçları, öneriler ve tavsiyeler belirtilmiştir, Son olarak araştırma sonucunda, el-Câhız'ın el-Hayevân kitabının ilk cildinde kullandığı ayet ve hadisler ve el-Câhız'ın o ayet ya da hadisleri kullanma amacını açıklayan tablo hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
el-CÂHİZ'İN HAYATI VE ESERLERİ

el-CÂHİZ'İN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölümde el-Câhiz'in hayatı ve fikirlerinden söz edilecek; el-Câhiz'in yaşadığı dönemdeki edebî, fikrî, sosyal ve siyasi hayat ele alınacak; el-Câhiz'in düşüncelerine örnek olarak bazı önemli eserler üzerinde durulacak; son olarak ise el-Câhiz'in *el-Ḥayevân* adlı eserine değinilerek yazarın diğer eserleriyle karşılaştırmalı şekilde bu eserin bilimsel, kültürel ve ansiklopedik değerinden söz edilecektir.

1.1. el-Câhiz'in Hayatı

el-Câhiz'in gerçek adı Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî el-Leysî Ebu Osman'dır. H. 163-255 / Miladi 780-869 yılları arasında yaşamıştır.⁶ el-Câhiz, Dr. Münif Musa'ya göre "el-Câhiz, Beni Kinane İbn Huzeyme İbn Mudrika kabilesindedir." el-Câhiz'in soyu bu kabiledendir.⁷ Ahmet Emin gibi bazı araştırmacılar⁸ el-Câhiz'in Araplara İslam'dan sonra katılan Afrikalılardan olduğu söylentilerini dile getirir.⁹ Karl Brockelman'a göre el-Câhiz'in babası zencidir.¹⁰

Bu söylentilere yazar Münif Musa şöyle yanıt verir: "el-Câhiz'in Afrikalı olduğunu söyleyenler, onun köle olduğundan söz etmezler. Dolayısıyla el-Câhiz'in Arap değil de Afrikalı olduğunu ispat etmek geniş inceleme ve araştırma ister. Başka bir yönden, el-Câhiz'in kabilesi Arap soylu bir kabile olabilir. Eğer el-Câhiz Arap olmasaydı eş-Şuubiyye mezhebi yok olur giderdi. Çünkü kendisi Arap soylu olduğunu savunmuş ve eş-Şuubiyye mezhebine şöyle yanıt vermiştir: "O girdiği her dini bozan bir diyete benzer." (Ben Beni Kinaneli bir adamım.)¹¹

Amr İbn Bahr'ın, gözleri dışarı çıkık ve çok büyük olduğu için ona el-Câhiz adı, ayrıca "el-Hadeki" lakabı da verilmiştir. el-Câhiz'in künyesi ise Ebu Osman'dır. el-Câhiz engelli bir yaratılışa sahipti ancak bu engel onun zekâsını ve aklını

⁶ez-Zirikî, Ḥayreddîn, *el-A'âm*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût, Lübnân, 7. Baskı, 1986, V, 74.

⁷Mûsâ, *age*, s. 45.

⁸Mûsâ, *age*, s. 45.

⁹Emin, Ahmet, *Duha el-İslam*, I /386.

¹⁰Karl Brockelman, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 4.Baskı, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, III /106, 1969, bk. Münif Mûsâ, *el-Câhiz*, s. 45

¹¹Muhammed b. Abdülmünim Hafaci, *el-Câhiz*, I, el-Kitap Yayınevi, Beyrût, 1972, el-Câhiz'in içkiyi anlattığı mektuplarından s.55. Münif Mûsâ, *el-Câhiz*, s. 50.

güçlendirmiştir. el-Câhız, Basra şehrinde doğmuştur. el-Câhız'ın H. 150 / M. 767 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Babası henüz el-Câhız çocukken vefat etmiş, el-Câhız annesiyle fakir bir hayat yaşamıştır. el-Câhız küçük yaşlarda Basra Mescidi'nde ders almıştır. Fesahati Arapların Mirbed'inde öğrenmeye, Musa b. Umran yoluyla Ebi İshak'tan ilimleri kazanmaya başlamıştır. Ayrıca el-Halil, Sibeveyh ve el-Asmaî gibi birçok ilim adamından biyoloji ve dönemin birçok ilmini de almıştır. el-Câhız, müelliflerden de uzak değildi. İbn Vehb ve İbn Zeyyad gibi pek çok müelliften ilim öğrenmiştir. el-Câhız hakkında şöyle anlatılır:¹²

“el-Câhız ilmi ve okumayı çok severdi. Kitaplara çok bağlıydı. Bunu *el-Hayevân* adlı kitabında çok net anlatır.”¹³ Ebu Haffan ise “ el-Câhız, el-Fetih b. Hakan ve İshak el-Kadı'dan hariç hiç kimsenin bu kadar okumayı sevdiğini görmedim.” derdi.¹⁴

el-Câhız, Halife Harun er-Reşit Dönemi'nden Halife el-Me'mun Dönemi'ne kadar, 48 yaşına değin okumaya, araştırmaya veya kitap telif etmeye devam etmiştir. Daha sonra edebiyat ve fikir hayatında zirveye ulaşmıştır. el-Me'mun ona mektup divanını teslim etmiş fakat el-Câhız orada çok kalmamıştır. H. 218 yılında el-Me'mun vefat ettikten sonra, el-Câhız onu hilafet makamına yaklaştıran ez-Zeyyad oğlu Muhammed b. Abdulmelik el-Mutasım'ın yanında kalmıştır. *el-Hayevân* adlı eserini yazıp İbn ez-Zeyyad'a sunduğunda Zeyyad ona 5000 dinar ödül vermiştir. el-Vasık vefat edip iktidara el-Mutevekkil geçtiğinde el-Câhız, İbn Ebu Davud'a yakınlaşmıştır. Bu sırada el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin* adlı kitabını kaleme alıp İbn Ebu Davud'a hediye etmiştir. Sonra el-Mutevekkil'in veziri olan el-Fetih b. Hakan ile iletişime geçip “Menâkib et-Türk ve Âmmetu Cundu'l-Hilafe” adlı mektubunu ona sunmuştur. el-Hakan Türk'tü ve el-Mutevekkil'e en yakın olanlardan biriydi.

Yaşlılık dönemindeyken tüm halifeler, âlimler ve asilzadeler el-Câhız'ın meclisine hayran kalır ve onun arkadaşlığıyla övünürlerdi. el-Câhız'ın çevresindekiler devlet adamlarıydı. Onun evi bu sayede devlet adamlarının uğrak yeri olmuştur. Bu dönemden sonra H. 247 / M. 862 yılında el-Mutevekkil ve veziri

¹²Kürd Ali, age, s. 287; Munif Mûsâ, *el-Câhız*, s. 50.

¹³Bzk. *el-Hayevân* kitabının girişi.

¹⁴Kürd Ali, age., s. 287; Munif Mûsâ, *el-Câhız*, s. 50, Haşiye no. 3.

el-Hakan'ın ölümüyle el-Câhız'ın hayatının son dönemi başlamıştır. Bu dönem onun için çok verimli geçmiştir. Bu dönemde el-Câhız en büyük ve en önemli eserini yazmıştır. Bunun nedeni muhtemelen yazmaya daha çok vakit ayırarak sultandan ve insanlardan uzaklaşmış olmasıydı.

Son günlerinde geçirdiği hastalık ve felce rağmen el-Câhız, aklını ve fikirlerini ölene kadar muhafaza etmiştir. Söylenenlere göre el-Câhız daima ilmî kitaplar ile meşgul olmuş, sevdiği uğraş yolunda hayata gözlerini yummuştur.¹⁵el-Câhız, H. Muharrem 255 / M. 868-869 yılında Basra'da vefat etmiştir.¹⁶

Yaptığı okuma, telif ve araştırmalarıyla el-Câhız'ın hayatı incelendiğinde onun ilmî bir ortamda yaşadığı, insanın fiziksel özelliklerinin insanlar arasındaki konumu ile ilgisinin olmadığı, ilmi ve ahlakının esas olduğu gözlenmektedir.

1.2. el-Câhız'ın Eserleri

el-Câhız Ebu Osman büyük bir edebiyat mirası bıraktığı hâlde, günümüze bunlardan çok az bir kısmı ulaşabilmiştir. Eserleri onun engin ilminin delilidir. Ebu Osman biyoloji, edebiyat ve diğer değişik ilimlerde eserler vermiştir. Onun yeteneği hakkında şöyle denirdi: “Dört kişi var ki hiç kimse onlara ne yetişebilir ne de onları geçebilir: Fıkıhta Ebu Hanife, edebiyatta el-Halil, telifte el-Câhız ve şiirde Ebu Temmam.”¹⁷ Bazılarına göre el-Câhız'ın yazdığı kitapların sayısı 360'a ulaşmıştır. “Yakut el-Hamevi,*Mucem el-Udeba* adlı eserinde el-Câhız'ın 128 kitabı¹⁸ olduğunu belirtir.”

el-Câhız okurlarına el-*Hayevân*¹⁹ adlı kitabının girişinde sabit bir delil sunar. Ayrıca Munif Musa onun kitaplarını sınıflandırmıştır.²⁰Kısa da olsa faydalı olacağı düşünülerek bu eserlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Din ile ilgili kitaplar: *el-İhticac li Nuzumi'l-Kuran...*

¹⁵ age, s. 294; Munif Musa, *el-Câhız*, s. 63.

¹⁶ Brockelmann, age, III / 294; Munif Musa, *el-Câhız*, s. 63

¹⁷ Munif Musa, age, 76.

¹⁸ Munif Mûsâ, age, s. 76.

¹⁹ *el-Hayevân* kitabının girişi, I /4-12.

²⁰ Yazar el-Câhız ile ilgili bazı bilgiler Abdülmunim Hafaci'den almıştır, Daru'l-Kitâb el-Arabi, Beyrût, 1973, s. 284 ve 76, Haşiyeye no. 3.

Ahkâm ile ilgili kitaplar: *Usulü'l-Fitye ve'l-Ahkâm* ve “*Risale fi Zemmi'n-Nebiz...*”

Mutezile ve kelim ile ilgili kitaplar: *Feğâ'ilu'l-Mu'tezile, Feğâ'iletu'l-Kelâm.*

Farklılık ve görüşler ile ilgili kitapları: *er-Red Alâ Ashabi'l-İlhâm.*

Siyaset ile ilgili kitaplar: *Beni Ümeyye'den Mektup, Sultan ve Ailesinin Ahlakı.*

Ahlak ve toplum kitapları: *Ahliku's-Şuttar, Ahliku'l-Mulûk.*

Ekonomi kitapları: *el-Harac Mektubu, et-Tebaşur bit-Ticaret.*

Edebiyat kitapları: *el-Buhala, el-Beyan ve't-Tebyin, Risale fi'l-Kalem, Dilde Farklıklar.*

Genel bilgiler ile ilgili kitaplar: *Haberler, Yakıt Sanayisi, Kimya Risalesi.*

Bitkiler ile ilgili kitaplar: *et-Tuffâh, Bitkiler, Hurma, Zeytin ve Üzüm Kitabı.*

Hayvanlar ile ilgili kitaplar: *Arslan ve Kurt, el-Hayevân, Katırlar ve Yararları, Develer.*

Coğrafya ile ilgili kitaplar: *Kış ve Yaz Övünmesi, Ülkeler ve Ülkelerin Acayıplıkları*

Hikaye kitapları: *Hırsızlar Kitabı, Hilecilerin Hileleri, el-Milh ve't-Turaş, ed-Dahık.*

İnsan ve soylar ile ilgili kitaplar: *es-Suraha ve'l-Hucana, Ummehatu'l-Evlad, el-Arab ve'l-Acem.*

Tartışma ile ilgili kitaplar: *İlmi Övme ve Eleştirme, Telaşfuzu Suskunluğa Tercih Etme, Peygamberlik Hücceti*

Tarih kitapları: *Arapların Dinleri, Putlar, Cemheratu'l-Muluk, Arapların Yemekleri*.

el-Câhız'ın en önemli kitapları ise *el-Hayevan, el-Beyan ve't-Tebyin, el-Buhala ve Risaletu't-Terbi ve't-Tedvir*'dir.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere, ilim dallarının çoğunda yazmış ve olması, el-Câhız'ı âdeta ayaklı bir kütüphane hâline getirmiştir.

1.3. el-Hayevân Kitabı

“*el-Hayevân*,²¹ el-Câhız'ın yazmış olduğu en önemli kitaplardan biridir. Bu kitapta el-Câhız'ın engin ilmi ve mantıksal yöntemleri açıkça görülebilmektedir. Kitabın farklı bölümlerinde hayvanların farklı yaşam evreleri, nasıl yaşadıkları, alışkanlıkları ve acayip yaratılışları anlatılır. Böylece birçok farklı ilmi içeren bir kitap ortaya çıkmıştır.”²²

Kitabın konusu belirli olmasına rağmen el-Câhız'ın, eserinde Kur'an, hadis ve şiir²³ kaynaklarından ve kendisine özgü telif yöntemlerinden dolayı 3. yüzyılda yaygın olan bazı düşünce ve edebiyat konularına da yer verdiği görülmektedir. Böylece eser Abbasi Devri'ne ilişkin ayrıntılı bir bakış vermektedir.²⁴ Belagat ve dil araştırmaları da eserde bir hayli yer kaplamıştır. Çünkü belagat düşüncesinin temeli olan genel dilbilim konuları bu kitaptayere almıştır.²⁵

el-Câhız'ın, *el-Hayevân*'ı hayatının son döneminde yazdığı düşünülmektedir. Bunu *el-Hayevân*'ın telif metodolojisindeki karmaşa ve el-Câhız'ın daha önce yazdığı eserleri bu kitapta tek tek sınıflandırması itibarıyla açıkça görmek mümkündür. Konu ile ilgili Taha el-Haciri şöyle der: “el-Câhız bu kitabında son günlerini yaşayan bir insan gibi hayatı boyunca yazdığı kitaplarını sırasıyla

²¹ *el-Beyân ve't-Tebyîn* içinde.

²² Şâmmûd, Hâmmâdî, *et-Tefkîrû'l-Belağî 'inde'l-'Arab ve Taṭavûruhu ile'l-Kârnî's-Sâdîs*, 2. Baskı, Câmîâtü'l-Âdâb, Tunus, s. 150.

²³ Şâmmûd, age, s. 150.

²⁴ *el-Hayevân* kitabı, Abduselam Harun'un *et-Tahkik* adlı kitabının girişi, I/ 29.

²⁵ Şâmmûd, age, s. 150.

anlatıyor.”²⁶Bu dönemde el-Câhız insanlardan uzaklaşmış ve onlara serzenişte bulunmuştur.

el-Hayevân âdeta bir bilimler sergisidir. Kitabın sınıflandırılmasında Allah’ın muhteşem kudretine hüccetler vermek amaç edinilmiştir. Kitabın kaynakları, Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerdir. Ayrıca Arap şiirleri ve hayvanlarla ilgili anlatılar da kitapta kaynak olarak kullanılmıştır. Aristo’nun *el-Hayevân* adıyla çevrilen eseri, Galilos’un bazı kitapları, Flimon’un *Feraset* adlı eseri ve bazı Fars efsaneleri de kitapta kullanılmıştır. Ayrıca *el-Hayevân*’da görgü, duygu ve deneyimler de yer almıştır.”²⁷ el-Câhız bu kitabında, genel bilgilerin insanlar arasında daha kolay yayılmasını sağlamak için ciddiyet ile komediyi ve edebiyat ile bilimi bir araya getirmiştir. Kitapta bazen eğlenceli bir anlatım, mizahi bir dil ve nadiren didaktik bir bakış açısı yer alır. Dr. Munif Musa el-Hayevân²⁸kitabının bazı bölümlerini, okuyanların kitapla ilgili az da olsa birtakım bilgiler edinmesi için kısaca özetlemiştir.

el-Câhız kitabını şu yedi bölüme ayırmıştır:

1. *Bölüm*: Uzun bir girişle başlayan bu bölümde el-Câhız, önceki kitaplarını eleştirenlere cevap verir ve kitaplarının öneminden söz eder. Sonra kitabın yararına değinir. Ardından, Yarattıcı’nın yaratılanlar üzerindeki kudretini göstermek üzere insanlar ve hayvanlar ile ilgili görüşlerini sunar. En sonda ise köpek ve horoz arasında bir münazara yapar.

2. *Bölüm*: el-Câhız bu bölüme, köpek ve horoz arasındaki münazaraya bazı hadisleri ve eski sözleri ekleyerek başlar, münazaraya kendi bakış açısından bir şeyler katmayı da ihmal etmez.

3. *Bölüm*: Bu bölümde el-Câhız güvercin, sinek, karga, domuzlan böceği, kokar böcek ve hüdhüdden ayrıntılı söz eder.

²⁶Taha el-Haciri, *Dâru’l-Ma’ârif*, Kahire, s. 397; Munif Mûsâ, s. 81, Haşiyeye no. 1.

²⁷Mûsâ, age, s. 82.

²⁸age, s. 83-84.

4. *Bölüm*: Bu bölümde el-Câhız karınca, maymun, domuz, yılan ve erkek deve kuşunu inceler. Sonra Araplar ve Acemlerde ateşin dine etkisini anlatır.

5. *Bölüm*: el-Câhız bu bölümü iki kısma ayırır. İlk kısımda ateşi anlatmaya devam eder. Sonra renklerden ve sudan söz eder. İkinci kısma ise Hristiyanları överek başlar. Hayvanlar ve kuşların türlerini inceler. Şiirler, nükteler ve hadisler dile getirir; yaban kedisini, insanlar hariç tüm yaratıklara üstün görür.

6. *Bölüm*: el-Câhız bu bölümde önceki bölümleri özetler. Ayrıca keler, timsah, hüdhüd ve tavşanı inceler. el-Bahrani'nin şiirini ve Bişr İbnu'l-Mu'temir'in *el-Hayevân* üzerine yazdığı iki şiirini açıklar. Araplarda intikam meselesinden söz eder.

7. *Bölüm*: Bu bölüm kitabın özetidir. el-Câhız bu bölümde hayvanlarla ilgili bilgilerini özetler. Allah'ın yaratıcılığını ve hikmetini de izah eder. Kimi zaman zürafalar, filler, şahinler ve benzerlerini inceleyerek konunun dışına çıkar.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, aslında hayvanları değil de insanları inceler. Söz konusu durumla ilgili olarak Muhammed Kürd Ali²⁹ şöyle bir yorumda bulunur:

“Bazı Avrupalı bilim adamlarına göre, bu kitap hayvanların alışkanlıkları ile ilgili olmaktan ziyade edebiyat ile ilgilidir. Böyle düşünenlere cevabımız şudur: Bu kitap, el-Câhız'ın hayvanlarla ilgili diğer Arap ve Acem ilim adamlarından önce ulaştığı bilgileri içerir ve el-Câhız'ın bu dalda bir ilke imza attığını anlamak için yeterlidir. Eserin içerdiği şiirler, sayıca fazla değildir ve sadece o dönemin bazı yönlerini yansıtır. Bu da bir tür realist edebiyat ürünüdür. Bunun yanında kitapta edebiyatın yararları, belagatve dil konuları da yer alır. Kitabın en belirgin özelliği ise el-Câhız'ın tüm hayvan türlerini gözlemlerine ve deneyimlerine göre anlatmasıdır.”³⁰

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere geniş kapsamlı ansiklopedik bir kitap olan *el-Hayevân*, el-Câhız'ın en önemli eserlerinden biridir.

²⁹Kürd Ali, age, s. 387-388; Munif Mûsâ, *el-Câhız*, s. 85, Haşiye no. 1.

³⁰Bu araştırmada belgeleme, analiz ve işlevsellik için örnek verilen konular.

1.4. el-Câhız'ın Çağı

“Şam'da Ebu Muslim el-Horasanî Devrimi, Emevi Devleti'nin temellerini zayıflattıktan sonra Emevi Devleti yok olmuş, Irak'ta Abbasi Devri başlamıştır.”³¹Böylece Beni Mervan sayfası kapanmış ve hilafetin başkenti Şam'dan Irak'a taşınmıştır. H. 132 / M. 749 yılında Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla yeni bir sayfa açılmıştır. Denilebilir ki bu dönemde Arap edebiyatı, Arap düşüncesi ve Arap kültürünün en yüksek seviyesine varmıştır.

“el-Câhız'ın yaşadığı dönem, kimilerine el-Memun Dönemi, kimilerine göre ise el-Câhız Dönemi olarak biliniyordu. el-Câhız'ın dünyaya gelmesi, Abbasi Kalkınma Dönemi'nin başlangıcına denk gelir. el-Câhız'ın en verimli dönemi ise Abbasi Hilafeti Dönemi'nde en meşhur 12 Halifenin³²yaşadığı çağa rastlar. el-Câhız; el-Mansur, el-Mehdi, el-Hâdi, er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım, el-Vâsık, el-Mütevekkîl, el-Muntasir, el-Musta'in ve el-Mu'taz gibi en ünlü halifelerin dönemlerinde yaşamıştır.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız'ın yaşadığı çağ refah, ilerleme ve güç dönemlerinden biri olarak göze çarpar.

1.5. el-Câhız'ın Döneminde Siyasi Hayat

Ebu'l-Abbas es-Seffah (H.132-136), el-Anbar şehri yakınındaki el-Haşimiyye'yi başkent olarak seçmişti. Ebu Ca'fer el-Mansûr (H.136-158), Halife seçildiğinde Batı Dicle kıyısındaki Bağdat adlı bir köyü başkent olarak seçmiş, buranın Fars tarzı bir şehre dönüştürülmesini emretmiştir. Böylece, şehir sistem ve motif olarak bir Fars şehri hâlini almıştır. Nihayetinde bu yerleşim bölgesi, Arap toplumundan Fars toplumuna dönüşmüştür. Bu konuda el-Câhız şöyle bir yorumda bulunur: “Beni Mervan Devleti koyu Arap devletidir, Beni Abbas Devleti ise Acem Horasan devletidir.”³³Bazı Beni Abbas halifeleri ordu ve yönetimde Türklerden

³¹Mûsâ, age, s. 11.

³²age, s. 11.

³³*el-Beyân ve't-Tebyîn*, s. 553; Munif Musa, *el-Câhız'ın Hayatı, Fikri ve Edebiyatı*, s.13. Haşiyeye no. 1.

destek almışlardır.³⁴ el-Câhız'ın dönemi pek çok kalkışmaya ve fitne olaylarına sahne olmuştur.³⁵

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız'ın yaşadığı çağın siyasi koşulları, Pers siyasi sisteminin etkisi altındadır.

1.6. el-Câhız Dönemi'nde Sosyal Hayat

Abbasi Devleti topraklarının genişlemesi ve başka milletlerin devlet bünyesine girmesi, devletin kozmopolit bir yapı kazanmasına yol açmıştır. Bunun da zenginleşme, zevk, sefahat, eğlence ve köle ticareti gibi ekonomik hayata pek çok getirisi olmuştur. Bu dönemde cariyelerin nesilleri çoğalmış, soylar ve kanlar birbirine karışmıştır. Diğer taraftan hayat birçok insana zor gelmeye başlamış, dilencilik baş göstermiş, insanların arasında zahitlik eğilimi artmıştı.

Kısacası, Abbasiler Dönemi'ndeki sosyal hayatın farklılaşması; bölünme, zayıflık, sosyal hayatı etkileyen gizli propagandalar ve yeni düşünce ekollerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece insanlar, Araplar ve köleler, Arapçılık ve ırkçılık, zındıklık ve iman, ciddiyet ve eğlence gibi birçok karşıt kavram arasında bocalamıştır. el-Câhız o dönemi net bir şekilde aktarmakta büyük bir rol oynamıştır.³⁶

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere, el-Câhız'ın yaşadığı çağdaki etnik ve kültürel çeşitlilik ile farklılık onun eserlerini ve kalemini önemli ölçüde etkilemiştir.

1.7. el-Câhız Dönemi'nde Fikrî Hayat

Abbasi Dönemi sosyal hayatı, fikri hayatın ilerlemesi için iyi bir ortam sağlamıştır. Bu dönemde Hanbeliler gibi dinde şüpheye karşı gelen cemaatler ortaya çıkmıştır. Meydana gelen dinî özgürlük ortamının, Mutezililerin tartışma sanatının ortaya çıkmasında büyük rolü olmuştur. Yunan felsefesinden eserlerin tercüme edilmesi, Arap felsefesinde ve kelimada büyük bir devrim yaratmıştır.

³⁴En ünlüleri, annesi Türk soylu Maride olan, Mu'tasım idi.

³⁵Mûsâ, age, s. 12.

³⁶Mûsâ, age, s. 18.

Mutezile fırkası³⁷Müslümanların iradesi, özgürlüğü ve ağır suçları işleyenlerin sorunları gibi yaşamsal sorunlarını çözmek için önde gelen ekollerden biri olmuştur. Bu ekolün mensupları, inancı savunmak için felsefeyi araştırmaya yönelmişlerdir. Bu nedenle onlara adalet ve tevhid ehli, Kaderiyye ve Adliyye gibi isimler verilmiştir.³⁸ Onlara göre “Allah kadîmdir, dolayısıyla kıdem sıfatları başkaları için reddedilir. Eğer başkaları kıdem sıfatlarına ortak olursa uluhiyette de Allah’a ortak olurlar.”Mutezililer sözlerinin bir amaç için söylendiğini ve Allah’ı gözle görmenin imkânsız olduğunu belirtmişlerdir. Hem hayır hem de şerre neden olan kulun sadece kendisidir. Allah şerden ve kötülükten uzaktır. Mutezile grupları birçok hususta aynı görüşe sahip olmakla birlikte bazı konularda aralarında ihtilaf etmişlerdir. Böylelikle pek çok grupta ayrılmışlardır. Bu grupların bazıları aşağıdaki gibidir:

1. Vâsiliyye: Ebu Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzal³⁹el-Elşâğ’ın⁴⁰ yandaşlarından oluşan gruptur. Vâsıl, önceden el Hasan el-Basri’nin talebesiyken daha sonra ondan ayrılmıştır.

2. Hüzeyliyye: Mu’tezile hocası olan ve mezhebi kuran eden Ebu’l-Huzeyl Hamdan b. el-Huzeyl el-Allaf’ın yandaşlarının grubudur.

3. Nazzâmiyye: İbrahim b. Yesar b. Hâni en-Nazzâm’ın yandaşlarının grubudur.

4. Hâbitiyye ve Hadsiyye: Ahmet ibn Hâbit’in yandaşları ve el-Fazl el-Hadsi’nin yandaşlarının grubudur.

5. Bişriyye: Mutezile’nin en iyi âlimlerinden olan Bişr İbnu’l-Mu’temir’in yandaşlarının grubudur.

6. Muammeriyye: Muammer b. ‘Abbad el-Silmi’nin yandaşlarının grubudur.

³⁷el-Câhız’ın düşüncesinin oluşmasında büyük etkisi olduğu için ileriki bölümlerde bundan çok söz edilecektir.

³⁸el-Kaderiyye unvanını almışlardır çünkü kaderi şiddetle inkâr ediyorlardı. Adliyye adı ise Allah’ın adaletine ve hikmetine inandıklarından dolayıdır. el-Cehmiye ismi de sıfatlar hakkındaki sert sözlerinden dolayıdır. el-Mutezile, Vasıl ibni ‘Atâ’nın yandaşlarıdır.

³⁹Dokumacı değildi ama dokuma pazarına çok gittiği için bu ad verilmiştir.

⁴⁰(ج) harfinde peltek olduğu için (ع) gibi söylüyordu.Bu yüzden (ج) harfini söylemiyordu.

7. Merdâriyye: el-Merdar olarak tanınan İsa İbn Subeyh'in yandaşlarının grubudur.

8. Semmâmiyye: Semmâme İbn Eşras en-Numeyri'nin yandaşlarının grubudur.

9. Hişamiyye: Hişam ibn Ömer en-Nuvati'nin yandaşlarının grubudur.

10. Câhiziyye: Amr b. Bahr Ebu Osman el-Câhız'ın yandaşlarının grubudur. Mutezile'nin 7. sınıfındandır.

11. Hayyâtiyye ve Kâbiyye: Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Ka'bi'nin hocası olan Ebu'l-Hüseyin b. Ebe Amr el-Hayyat'ın yandaşlarının grubudur.

12. Cubbâiyye ve Behşemiyye: Basra Mutezilelerinden⁴¹ olan Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhab el-Cubbaî'nin yandaşlarının grubudur.

Mutezile, H. 2. yüzyılının başında yani 100-110 yılları arasında, H. 80 yılında doğan Vasıl İbn 'Ata ve Amr İbn Ubeyd adlı iki adamın görüşleriyle başlar.

İbrahim el-Vâsıl ve el-Hasan el-Basri arasında büyük günah işleyen kişiyle ilgili bir tartışma çıkmış ve el-Vâsıl "Ben ona tam mümin veya tam kâfir demiyorum.O, bu ikisinin arasında!" diyerek cevap verdiğinde hocasından ayrılmıştır.Böylece çoğu tarihçiye göre el-Vâsıl Basra ekolünden ayrıldığında Hasan el-Basrî'nin "el-Vâsıl bizden ayrıldı!" sözü üzerine, Vâsıl'ın ekolü Arapça ayrılanlar anlamında Mutezile adını almıştır.

el-Câhız'ın Mutezile gruplarında çok büyük rol oynamış hatta gruplardan biri onun adını almıştır.el-Câhız'ın akli yüceltme tarzı ise Mutezililerin tarzına tamamen benzerdir. el-Câhız'ın yaklaşımı, başkasından aktarılan sözlerden daha çok mantığa dayanır.

el-Câhız hikâyeciler, konuşmacılar, müfessirler, âlimler, bilim adamları ve haberciler gibi birçok kişiyi eleştirir. Bununla da kalmayarak edebî ve tarihî eserleri, şiirleri ve şairleri de eleştirilerinde konu edinir;belagat ve beyan hakkındaki

⁴¹eş-Şehristani, Ahmed, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dârû'l-Kutub li'l-Melayîn, 2. Baskı, H.1413, I/56-98.

görüşlerini anlatır. Bütün bunlarda ilmî zevkini ve mantıksal düşüncesini kullanır. Filozofları bile hedef almaktan çekinmez. Örneğin el-Câhız, Nazzâm'ı eleştirmiş ve ona reddiye niteliğinde bir kitap yazmıştır. Ayrıca filozof el-Kindi'yi bazı düşüncelerinden dolayı, Aristo'yu da *el-Hayevân* adlı kitabı için “Bu ilginç, bunu anlamadım!..”⁴² diyerek eleştirmiştir.

el-Câhız'ın mantıksal eleştirisi, *el-Hayevân*'da açıkça görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Muhammed Kürt Ali şöyle bir yorum yapar:

“el-Câhız'ın *el-Hayevân* kitabında düşüncelerini nasıl özgür bıraktığını görüyoruz. O hem kendi çağındaki hem de kendisinden önceki dönemlerdeki hurafeleri ve boş sözleri reddeder. Onlara kendi cevaplarını verir. O dönemde el-Câhız gibi birkaç kişi olsaydı eski kitaplar saçmalıklardan kurtulmuş olacaktı diye düşünüyorum.”⁴³

Ayrıca *el-Hayevân* kitabında mantıksal eleştirinin pek çok örneği vardır.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, Mutezile mezhebinin ortaya çıkmasına neden olan akılcı bir ortamda yaşamış biri olarak akli-mantıki bir düşünceye sahiptir. Zira Câhız, düşünce ve mezhep olarak Mutezilî idi.

1.8. el-Câhız Dönemi'nde Edebî Hayat

Ebu Osman'ın Dönemi'nde pek çok farklı kültürün Abbasi Devleti sınırları içerisinde karşılaşmasının Arap-İslam düşüncesi üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Kültürlerin farklılığına rağmen telif, düşünce ve edebiyat dili Arapça idi. Çünkü Arapça donuk kalmamış, tam aksine gelişim aşamalarına uyum sağlamıştır.

Edebî hayat bu dönemde düşünce hayatının etkisinde kalmış, atasözleri ve hikâyeleri içermiştir. Bunu el-Câhız'ın, *el-Hayevân* ve *el-Beyân ve't-Tebyin* kitaplarında açıkça görmek mümkündür. Bu dönemde edebiyat bir bilimsel yazarlık sanatına dönüşmüştür. Diğer kültürlerle karşılaşılmasıyla birlikte, özellikle el-Câhız Dönemi'nde⁴⁴ Arap toplumu bu kültürlerden yararlanmış hatta bunları benimsemiştir. Ayrıca Arap kültürüne zarar vermek isteyen ırkçı eş-Şuûbiyye ve Mevaliler bu

⁴²Mûsâ, age, s. 120-128.

⁴³Muhammed Kürd Ali, *Umarâu'l-Beyân*, s.356-366; Munif Musa, *el-Câhız*, s. 140, Haşiyeye no. 1.

⁴⁴İbn Kuteybe, *Edebu'l-Kâtib*, s. 2-16; Munif Mûsâ, *el-Câhız*, s. 32, Haşiyeye no 1.

dönemde edebiyatı etkilemiş, başta el-Câhız olmak üzere Araplar bu gruplara karşı koymuşlardır.

Burada, Abbasiler Dönemi'nde el-Câhız'ın gelip sarayın debdebesinden tüm halkı temsil eden bir düzeye indirdiği edebiyatın, geçmişte yalnızca halifelerin saraylarında yaşadığını söylemekte fayda vardır.⁴⁵

Öte yandan hitabet sanatı gelişimini sürdürememiş ve zayıflamıştır. Bu sanatın zayıflamasında devletin yerleşmesi, ordularda hitabete gerek kalmaması ve bazı halifelerin Acem ırkından olması etkili olmuştur. Burada Arap kültürünün bazı kaynaklarından söz etmek gerekir. Bunların en başında Kuran-ı Kerim ile hadis-i şerifler ve bunlarla ilgili yazılan eserler gelir. Ebû Ubeyde'nin *Mecazu'l-Kuran*, el-Câhız'ın *Nazmu'l-Kuran*, el-Vasiti el-Mutezili'nin *el-İ'caz* gibi araştırmaları, siyaset ve tarih kitapları, farklı edebiyat ve genel bilgi kitapları, el-Câhız'ın *el-Hayevân* ve *el-Beyân ve't-Tebyin* adlı kitapları, Salebi'nin *Şiir Kuralları* adlı kitabı, el-Muberrid'in *el-Kâmil fi'l-Edebi ve'l-Luğa*, İbn Kuteybe ve İbn el-Mutaz'ın *Tabakatu's-Şuara* adlı kitabı gibi şiir ve şiir sanatının kitapları da bu kaynaklardan sayılır.⁴⁶

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız döneminde edebiyatta şiir ve hitabetten ziyade nesre, o dönemde kaleme alınan edebî eserlere ilgi gösterilmiştir. Nitekim o dönemde duygu ve şuardan ziyade akıl muhkem bir otorite hâline gelmiştir.

⁴⁵Mûsâ, age, s. 33.

⁴⁶Mûsâ, age, s. 34.

İKİNCİ BÖLÜM
AYET VE HADİSLERLE İSTİŞHAD YÖNTEMLERİ

AYET VE HADİSLERLE İSTİŞHAD YÖNTEMLERİ

el-Câhız'ın *el-Hayevân* Adlı Eserinin İlk Bölümü Örneğinde Analitik, İşlevsel ve Belgesel Bir Araştırma

2.1. AYETLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI

el-Hayevân adlı eserin muhakkiki⁴⁷ girişinde⁴⁸ el-Câhız'ın, *el-Hayevân* adlı eserini telif ederken en önemli referansının, Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'in (sav) hadislerinin olduğunu belirtir ve bu eserin Kur'an ve sünnetten çağlayan bir pınar olduğuna işaret eder. Aralarında Munif Musa'nın da bulunduğu pek çok araştırmacı da bu hususu ifade eder.⁴⁹ Araştırma, önsözün de yer aldığı bir giriş, sonra peş peşe iki ana konu ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

İkinci Bölüm

Birincisi: Aşağıdaki Amaçlar Dâhilinde Kur'an-ı Kerim Ayetlerinin Kullanımı:

1. Gerekçeleştirme (Tebrîr)
2. Yüceltme (Tâzîm), tenzîh ve övgü (senâ)
3. Kerem (Tekrîm)
4. Delillendirme (İstidlâl)
5. Karşılaştırma (Mukârene)
6. Onurlandırma (Teşrîf)
7. Örneklendirme (Temsîl)
8. Vurgulama (Te'kîd)
9. Temellendirme (Te'sîl)

⁴⁷ Abdusselam Harun,

⁴⁸ *el-Hayevân*, I, Tahkikin Mukaddimesi, s. 18.

⁴⁹ Munif Musa, *el-Câhız fî Hayâtihi ve Fikrihi ve Edebihi*, s. 82

10. Açıklama ve Uyarma (arz ve tahzîr)
11. İkna ve iknayı pekiştirme
12. Yakınlaştırma (Takrîb) ve yakınlaştırmayı artırma
13. İğneleme (Suhriyye)
14. Dikkat çekme
15. İcâzı açıklama
16. Hazırlık (Temhîd)
17. Delâleti genişletme
18. Ayırt etme (Tefrik)
19. Açıklama ve Ayrıntılandırma (şerh ve tafsil)
20. Hususileştirme (manayı tahsis)

2.1.1. Gerekçeleştirme (Tebrir)

el-Câhız, kitabının mukaddimesinde kitabını okuyanlara dua ederek şöyle başlar: “Allah seni şüpheden uzak tutsun, şaşırırmaktan korusun, seninle marifet arasında bir bağ, seninle doğruluk arasında bir sebep kılsın.”⁵⁰ Zira kitabında geçen bazı hususlardan ötürü bazı okuyucuların kusur bulabileceğini düşünmüştür. Bu mukaddimenin ardından kitapta geçen düşünce ve münazaraları ayıplayanlara cevap vermiş, akabinde şöyle demiştir: “Şayet bu azarımızda ve yargımızda hata etmişsek hakkımızda Kur’an’ın hükmü ve Rasul’ün (sav) edep yolunu tutmayanlar... azarlanmaya layık, kınanmaya müstahaktır.” Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: “...Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez...”⁵¹ Kitabı indiren ve akıllara hüccetin yolunu gösteren Allah Teâla’nın hükmü budur.⁵² Böylece müellifin sözünde Kur’ani delili görmek mümkün olmaktadır. Allah Teâla şöyle

⁵⁰el-Câhız, *el-Hayevân*, I, 3.

⁵¹el-Câhız, age., s. 16. Müellif bu ayetten hemen sonra Peygamber’in (sav) şu sözünü aktarır: “*Sol elinin yaptığını (işlediği günahın cezasını) sağ elin çekmez.*” Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde bu söz ele alınacaktır Allah’ın izniyle. Aynı konu, düşünce veya bağımsız ifade edilen hususlarda Kur’an ayetleri ile birlikte zikredilen hadislerin hepsi bu şekildedir.

⁵²el-Câhız, age, s. 16.

buyurmuştur: “...Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez...” Bu ayet Kur’an-ı Kerim’de dört yerde geçer: En’am 164, İsrâ 15, Fâtır 18, Zümer 7 ve (ellâ) ilavesiyle (أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ) Necm 38. Bu ayetin mealinde eserde şu ifadeler yer verilmiştir: “Hiç kimse kendisi dışında hiçbir canlının günahını yüklenmez.” Allah Teâla Fâtır suresinin 18. ayetinde şöyle buyurmuştur: “...Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa...” Bu ayet ile aşağıdaki ayet arasında hiçbir çelişki yoktur: “Ant olsun, onlar mutlaka kendi yüklerini ve kendi yükleriyle beraber nice ağır yükleri yükleneceklerdir...” (Ankebut 13) Onlara günah yüklenmesi kendi dalaletlerinin günahından ve kendileri saptıkları için başkalarını saptırdıklarından ötürüdür. O başkalarının günah yükü de zaten hafifletilmez. İşte bu, Allah’ın kullarına karşı adaleti ve merhametindedir.”⁵³

“Burada ‘yük’ (وزر) ifadesi kullanılmıştır. Çünkü vezir devlet işlerinin yükünü üstlenen kişidir.”⁵⁴ Ayetin mastarı ve manası açısından böyledir: “(الوزر) günah demektir, çoğulu (أوزار)dır.” Yine Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “...Fakat biz Mısır halkının mücevheratından yüklü miktarlarda takınmıştık...” (Taha 87) Buradaki mana şunları ifade eder nitelikte gibi görünmektedir: “Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez.”⁵⁵

el-Câhız bu ayeti kitabı okuyanların, sözlerine karşı çıkmaması ve okuyucuya göstermek için zikretmiştir. Dolayısıyla bu ayeti, taşıdığı lügavi delaletler açısından kullanarak âdeta okuyucuyu müellifi suçlamaktan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca okuyucuya tepkisini bu yolla diğer okuyucular için gerekçelendirmiştir. Böylece el-Câhız bu ayeti “gerekçelendirme amacı” ile kullanarak iyi niyetli okuyucuyu rahatlatmak istemiştir. Ayrıca el-Câhız’ın yazdığı bazı hususların kusurlu olduğunu zanneden okuyucuyu hedef aldığına işaret etmek yararlı olacaktır. Böyle sorunu

⁵³İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VIII, 445.

⁵⁴Muhammed Said Tantavi, *et-Tefsîr el-Vasît*, I, 2605.

⁵⁵et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vilî Âyi'l-Kur'an*, XIV, 526.

henüz ortaya çıkmadan önce kendince önlemeye çalışmıştır. Bu da yüksek bir hayal gücünün ve eleştirel ruhun göstergesidir.

Önceki paragraftan anlaşıldığı üzere el-Câhız, belirttiği bu belîğ ayet-i kerimeleri, eserini okuyanlara yönelik olarak bir gerekçelendirme ve özür beyanı amacıyla kullanmıştır.

2.1.2.Yüceltme (Tâzîm), Tenzîh ve Övgü (Senâ)

el-Câhız “Hayvanların güç yetirip insanın aciz kaldığı şeyler” başlığı altında şöyle der:

“Allah’ın çeşitli hayvanların gönüllerine koyduğu nice bilgiler, fitratına yerleştirdiği nice tuhaf yönelişler, boğazlarına koyduğu nice ahenkli nağmeler ve güzel melodiler... O, hayvanlara becerilerine uygun aletlerle bilginin kapısını nasıl da açmış... Bu türler, insanın öğrense bile yapamayacağı şeyleri, hiçbir eğitim almaksızın ne de mükemmel yapıyor.”⁵⁶

Sonra el-Câhız paragrafi şöyle tamamlar:

“İşte âlemlerin Rabbi olan Allah böyledir: ‘...Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir!’⁵⁷ el-Câhız’ın aldığı bu ayetin tamamı şöyledir: ‘Ant olsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu alaka hâline getirdik. Alakayı da mudga yaptık. Bu mudgayı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir!’” (Mu’minûn 12-14)

“Tevîl ehli bu ayet hakkında ihtilaf etmiştir: ‘...Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir!’ Bazıları şöyle demiştir: Yapanların en iyisi. Mücahid şöyle der: İnsanlar yapar, Allah da yapar. Allah yapanların en iyisidir.⁵⁸ Başkaları ise şöyle demiştir: Meryem oğlu İsa da yaratıyordu: ‘Hani iznimle çamurdan kuş şekline

⁵⁶el-Câhız, s. 35-37. Burada bölüm sayısı verilmemiştir, çünkü araştırma ve tüm iktibaslar birinci bölümden yapılmıştır.

⁵⁷Mu’minûn 23/14.

⁵⁸Suyutî, ed-Durru’l-Mensûr. XVII, 25.

benzer bir şey yapıyordun...⁵⁹ Allahu Teâla, kendisini överek onun yarattığından daha iyi yarattığını beyan etmiştir. İki görüşten isabetli olan, Mücahid'in görüşüdür. Çünkü Araplar her yaparı yaratıcı olarak isimlendirir.

ومنه قول زهير: (الكامل)

وَأَنْتَ تَفْرِي مَا خَلَقْتَ وَبَعْضُ
الْقَوْمِ يَخْلُقُ ثُمَّ لَا يَفْرِي

ويُروى

وَأَنْتَ تَخْلُقُ مَا فَرَيْتَ وَبَعْضُ
الْقَوْمِ يَخْلُقُ ثُمَّ لَا يَفْرِي

Züheyr'in sözü de böyledir:

Sen ki yaptığında muhakkak hakkıyla yaparsın... Başkaları ise yapar ama hakkını veremez.⁶⁰

‘...Allah’ın şanı ne yücedir!... Ezelî ve ebedî olduğundan tazim ve övgüye layıktır.’⁶¹

‘...Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir!’ Yani yüce Allah’ın iyiliği ne bol, ihsanı ne sürekli, şanı ne mukaddestir. Allah Azze ve Celle mutlak olarak yaratanların en güzelidir... Buradaki (تبارك) lafzı gayrımunsarif bir mazi fiildir. Çoğunlukla isnadı müennes üzere olmaz. Bereketten alınmış olup her hayırda bolluk veya sebat, devamlılık, sabit ve daim olan her şey bereketlidir,

⁵⁹Maide 5/110.

⁶⁰Divânu Zuheyr, s. 94. et-Taberî, XVII, 26. Beyitte geçen (فرى) ifadesi düzgünce kesmek, yarmak demektir. (خلفاً لاديم) ifadesi ise kesmeden önce hatasız kesim için incelikte takdir etmek demektir. Buna göre beytin manası, yapmak istediğini en iyi şekilde ve en düzgün şekilde yaparsın demektir.

⁶¹el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 412.

manasındadır.⁶² Bazı müfessirler (المخالقين) ifadesini, yaratılanın yaratıcı olmayacağından hareketle takdir edenler şeklinde tefsir etmişlerdir. Ancak bir şey yapmak anlamında yaratılanlar için de yaratıcı denilmesinde bir beis yoktur. Aksine yaratılanların yoktan var edemeyeceği manası anlaşılmalıdır. Zira bu yalnız Allah'a mahsustur.⁶³

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı gibi el-Câhız bu ayeti, tüm beyani delaletlerini ifade edecek şekilde söz konusu paragrafın sonunda zikretmiş, bu sayede ilahi zata takdis, tenzih, tazim ve övgü amacını ifade etmiştir. Zira Allah'ın insanı yaratmadaki kudreti üzerinde durup düşünüldüğünde 'Subhânallah, yaratan Allah'ın şanı ne yücedir!' sözlerini sarf etmekten kişiler kendini alamaz.

2.1.3. Kerem (Tekrîm)

el-Câhız "Kitabın Sıfatı" başlığı altında şöyle der:⁶⁴

"Allah Azze ve Celle, Peygamberine (sav) şöyle buyurmuştur: 'Oku! Senin Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O, kalemle yazmayı öğretti.'⁶⁵ Allah Teâla kendisini kerem ve kalemle öğreten olarak vasıflandırmıştır. Denilir ki kalem iki dilden biridir. Yine denilir ki kim dille beyan nimetini tanırsa kalemle beyan nimetini daha iyi tanır. Ayrıca Kur'an'da bu hususu vurgulamış, ilk inzal edilen ayetlerden biri ve Kitap'ın başlangıcı kılmıştır.⁶⁶

"İlk indirilen Kur'an ayetleri bu mübarek ayetlerdir... İnsanın alakadan başlayarak yaratılışına ilişkin bir tenbih vardır. Keza Allah'ın insana bilmediklerini öğreterek gösterdiği keremi vardır... İlim bazen zihinlerde, bazen dilde, bazen de yazıda olur... Zihnî, lafzi ve resmî olur. Diğer ikisinin aksi resmîyi gerektirir."⁶⁷

"O, kalemle yazmayı öğretendir." Yani hat ve yazım ile demektir.⁶⁸

⁶²Muhammed Seyyid Tantavi, I, s. 3003.

⁶³İbnu'l-Cuzzî el-Kelbî, *et-Teshîl li-Ulumi't-Tenzîl*, II, s. 69.

⁶⁴el-Câhız, s. 38.

⁶⁵Alak 96/3-4

⁶⁶el-Câhız, s. 42.

⁶⁷İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, XIV, 398.

⁶⁸el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 479.

“Oku! Senin Rabbin sonsuz kerem sahibidir. “Buradaki emir vurgu için tekrarlanmıştır. Vâv harfî, hâl içindir. Maksudı Peygamberi (sav) okumaya alıştırmaktır. Âdeta Allahu Teâla şöyle demektedir: ‘Emrettiğimi yap! Zira Rabbin kerem sahibidir.’ (افعل) sigası mübalağa içindir. “O, kalemle yazmayı öğretendir.” Bu, sonsuz kerem sahibi (ekrem) ifadesinin tefsiridir. Zira öğrenme nimeti en büyük nimettir ve kalemle yazılmış öğretiler ilimlerin, din ve dünya maslahatlarının kalıcı olmasını sağlar. İbnu’z-Zubeyr de ‘Kalemle yazıyı öğretendir.’ şeklinde okumuştur.”⁶⁹

el-Câhız, kitabının sıfat ve ehemmiyetini açıklamıştır ancak kitabın keremini ifade ederken kerem sıfatını kalem tutan her elin keremiyle ilişkilendirmiş, diğer ilim türleri ve ilimler karşısında hat ve yazının keremini zikretmiştir. Keremi açıklamak amacıyla da bu ayeti zikretmiştir. Âdeta şöyle demek istemiştir: “Allah yazmayı ve okumayı kerim kıldığına, İslam risaletini bunlarla başlattığına göre sonsuz kerem sahibi olan Allah’ın kerim kıldığı bu yöne sen de özen göster.” Nitekim müellif nihayetinde kitabı kerim göstermek istemiş, kerem amacıyla bu ayeti zikretmiştir.

Yukarıdaki hususlardan anlaşıldığı üzere el-Câhız, belirttiği bu belîğ ayet-i kerimeleri, insanlar arasında okuyucunun konumunu yüceltmek ve onurlandırmak amacıyla kullanmıştır.

2.1.4. Delillendirme (İstidlal)

el-Câhız, “İçtima için Zaruri Açıklama” başlığı altında şöyle der:

“Bu, Allah Teâla’nın insanların aralarındaki hususlar için sebep kıldığı bir açıklama ve ihtiyaçların hakikatinin bir ifadesidir. Zira insanların çoğu, tasavvur edilebilen hayalleri diğerlerinden daha iyi kavrar. Zira şekil onun şeklinden daha anlaşılır, daha fazla huzur ve sevgi uyandırır. Bu husus hayvan türlerinde ve yabani hayvanlarda vardır. Çocuk, çocuktan daha anlayışlıdır. Allah Azze ve Celle Peygamberine (sav) şöyle buyurur: Eğer onu (Peygamberi) bir melek kılsaydık yine onu bir adam (suretinde) yapardık...⁷⁰ Zira insan, insandan daha anlayışlıdır.”⁷¹

⁶⁹İbnu’l-Cuzzî el-Kelbî, *et-Teshîl li-Ulumi’t-Tenzîl*, I, 590.

⁷⁰En’âm 6/9.

el-Câhız'ın istişhadda bulunduğu bu ayet En'âm suresindedir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Bir de dediler kiona (açıktan göreceğimiz) bir melek indirilse ya! Eğer (öyle) bir melek indirseydik artık iş bitirilmiş olurdu, sonra da kendilerine göz açtırılmazdı. Eğer onu (Peygamber'i) bir melek kılsaydık yine onu bir adam (suretinde) yapardık ve onları yine içinde buldukları karmaşaya düşürmüş olurduk.”⁷²

“Allah Teâlaâdetâ şöyle buyurur: ‘Şayet elçimize, Muhammed'i doğrulamak üzere bir melek indirilseydi diyenler için gökten bir melek indirseydik ve Muhammed'in (sav) doğruluğuna şahitlik edip ona ittiba etmelerini emretseydik o meleği beşer suretinde gönderirdik çünkü onlar bir meleği olduğu hâliyle görmüş değillerdir. Öyle olsa ister melek ister beşer gönderilmiş olsa ne fark eder. Zira bir melek de göndersem insan suretinde gönderirdim...’ Katâde'den şöyle dediği rivayet edilir: Şayet onlara bir melek gönderecek olsaydık bir âdemoğlu suretinde gönderirdik. ‘Onları yine içinde buldukları karmaşaya düşürmüş olurduk!’ kavli hakkında İbn Abbas şöyle der: Melek ile insanı birbirine benzetirdik. Katâde ise şöyle der: ‘Allah onları karmaşaya düşürmez, bilakis karmaşaya düşen kendileri olurdu. Kafa karışıklığı insandandır.’ Taberî ise şöyle der: Senin işinin hakikati hususundaki kafa karışıklıklarından ötürü onları karmaşaya düşürmüş olurduk. Nitekim şöyle denir: Mesele hakkında onları karmaşaya düşürdüm, karmaşaya düştüler, mesele hakkında kafaları karıştı. Elbiseyi giydim, elbiseyi giydirdim, kıyafet anlamındaki elbise de böyledir.”⁷³

“لبس” kökü örtmeye, kapatmaya işaret eder. Denilir ki elbiseyi örttü (giydi) (mazi sigada kesra ve muzari sigada fetha ile bâ) duyusal örtü de böyledir. Denilir ki hakkı batılla örttü yani karıştırdı (ilk bâ fetha ve ikinci yâ kesra ile). Bu lafız, üzerini kapatmak anlamında kullanılır. Yani batılın hak zannedilmesine yol açtı. İşini örttüm, yani ne olduğunu bilmez hâle getirdim. Tüm bunlar manevi örtü anlamındadır.”⁷⁴

⁷¹el-Câhız, s. 44-45.

⁷²En'âm 6/8-9.

⁷³et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vilî Âyi'l-Kur'an*, IX, 162-165.

⁷⁴Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, VII, 315.

el-Câhız, yazısında cinslerin uyumuna ilişkin bu zarureti açıklamış, yaşamın temeli olan birlikteliği sağlayan zaruretlerden olduğunu ifade etmiştir. Müellif, söylediğinin doğruluğunu delillendirmek istediğinde, kast ettiği amacı açıklayan bir Kur'an ayeti zikretmektedir. Bu amaç da cins-cins ortaklığının zaruretidir. el-Câhız, bu hususu beyan ve izah etmek üzere yazısında zikrettiği hususların doğruluğunu destekleyen bu ayetle istidlalde bulunmuştur.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, belirttiği bu belîğ ayet-i kerimleri, sözlerine ilişkin deliller sunmak amacıyla kullanmıştır ki bu, düşüncesi ve mezhebine işaret eden akli bir üsluptur.

2.1.5. Karşılaştırma (Mukârene)

el-Câhız, "Hesabın Faydası" başlığı altında şöyle der:

"Hesabın faydalı olduğu malumdur. Hesaptaki eksiklik bir konuyu öğrenmeyi engeller. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: 'Rahmân, Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti.'⁷⁵ Sonra şöyle buyurmuştur: 'Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir.' Bu beyan sayesinde insanlar Kur'an'ı öğrenmiştir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: 'O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir.'⁷⁶ Böylece hesabı Kur'an ile beyanın merkezi kılmıştır."

el-Câhız'ın zikrettiği ilk beş ayet Rahman suresinin ilk ayetleridir. "Ona beyanı öğretti." el-Hasen şöyle der: Yani nutk ve mantığı. Dahhâk, Katâde ve diğerleri ise şöyle der: Yani hayrı ve şerri. el-Hasen'in sözü daha isabetlidir. Çünkü siyakın gereği budur. "Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir." ayeti ise her ikisi asla şaşmayan ve karışmayan kesin bir hesaba göre peş peşe hareket etmektedir, demektir."⁷⁷

"Allah,*el-Keşşâf* sahibine rahmet etsin, şöyle der: Allah nimetlerini saymış, din nimetini öncelemiş, Kur'an ile özelleştirmiştir. Zira Allah'ın rütbece en üstün vahyi odur. İnsanın yaratılışını ise ertelemiş, böylece insanın din için yaratıldığı bilmesini

⁷⁵Rahmân 55/1-4.

⁷⁶Yunus 10/5.

⁷⁷İbn Kesîr, XIII, 314.

murat etmiştir. Sonra da insanı sair canlılardan ayırt eden özellikleri beyan etmiştir.”⁷⁸

Ardından müellif önceki ayet ile karşılaştırma yapmak üzere bir başka ayeti zikretmiştir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “... Yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için...” Ayetin “...ona menziller takdir edendir...” kısmı hakkında şöyle der: Hazırlamış, menzillerini birbirlerini ihlal etmeyecek şekilde düzenlemiştir. “...ona menziller takdir edendir...” yani tekil ifade etmiştir. Güneş ve Ay’ın zikredilmesinin iki yönü vardır. İlki (وقدّره) ifadesindeki (ha) harfinin özel olarak Ay için olmasıdır.

Zira Güneş değil, ayın durumları sayesinde aylar ve yılların zamanları bilinir. İkincisi ise diğeri için ikisinden birinin (müsenna yerine müfred) zikredilmesiyle yetinilmiş olmasıdır. Nitekim başka bir yerde şöyle geçer: “...Allah ve Rasulü razı edilmeye daha layıktır...”⁷⁹ Şairin dediği gibi:⁸⁰ Beni ve babamı bir meseleyle suçladı, oysa bu açlık meselesinde “masumdum” (masumduk yerine)

“Yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için...” ayetinde yılların sayısı kapsamına yılların sona erişi, hesabı, yıllara ait zamanların hesabı ve günleri sayısı ile günlerin saatleri girer.”⁸¹

Müellif hesabın faydası başlığı altında iki ayet zikreder. Zira konu bağlamında aralarında karşılaştırma yaparak hesabın önemini ve faydasını açıklamak ister. İnsanın, Kur’an’ı beyan sayesinde öğrendiğini, Allah’ın Ay’a menziller takdir etmesi sayesinde hesabı öğrendiğini anlatır. Zira Allah, hesabı Kur’an ile beyanın merkezi kılmıştır. el-Câhız iki ayet arasında karşılaştırma yaparak bu sonuca ulaşmıştır. İlk ayet Rahman, ikincisi ise Yunus suresinin ayetidir. Böylece beyan ile hesap arasında karşılaştırma amacıyla bu iki ayeti birlikte kullanarak düşüncesine ulaşmıştır.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, belirttiği bu belîğ ayet-i kerimeleri, iki ayet arasında karşılaştırma üslubunu kullanarak vermek istediği düşünceye ulaşma amacı gütmüştür.

⁷⁸Muhammed Seyyid Tantavi, I, 4039.

⁷⁹Tevbe 9/ 62.

⁸⁰Sibeveyh’in kitabında (1/75) geçtiği gibi İbn Ahmer’dir. Lisan’da ise Ezrak b. Tarafe el-Amud olduğu söylenmiştir. et-Taberî. XII, 119.

⁸¹et-Taberî, XII, 119.

2.1.6. Onurlandırma (Teşrif)

Müellif “Kalemin Fazileti” başlığı altında şöyle der: “Bu nedenle Allah Azze ve Celle kalem üstün bir konuma yerleştirmiştir. Zira şöyle buyurmuştur: (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ)⁸² Böylece kalem ile yemin etmiştir. Keza kalemin yazdıklarına da yemin edilmiştir. Zira dil; kalemin yararını sağlamaz, kalıcılığını gerçekleştirmez, onunla yarışamaz. Ancak insanın şehirdeki⁸³ ihtiyaçları başka herhangi bir yerden daha fazla olduğu için insanın dil ile ihtiyacını ifade etmesi sürekli ve kesin bir husustur... Kalem ile beyana duyulan ihtiyaç ise gaiplik ve naiplik hâlinde olur ki tedvinlerin özelliği de budur. Zira öğrenme dili burada daha basittir... Bu nedenle lisan, kaleme takdim edilmiştir.”⁸⁴

Nûn için ise bazıları hokka olduğunu, bazıları surenin isimlerinden biri olduğunu, bazıları sözlükteki harflerden biri olduğunu söylemiştir. Kalem ise bilinen kalemdir. Ancak Rabbimizin üzerine yemin ettiği kalem, zikri için yarattığı kalemdir. Kaleme emretmiş ve Kıyamet Günü’ne kadar olacak her şeyi yazmıştır. Atâ’dan şöyle dediği rivayet edilir:

“el-Velîd b. Ubade b. es-Sâmit’e sordum: Ölüm döşeginde babanın nasihati neydi? Dedi ki beni çağırıp şöyle dedi: Ey oğlum, Allah’tan sakın. Bil ki yalnız Allah’a, hayrı ve şerri ile kadere iman etmedikçe Allah’tan sakınamaz, ilme nail olamazsın. Ben, Rasûlullah’ı (sav) şöyle derken işittim: Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir. Sonra ona şöyle emretmiştir: Yaz. Kalem demiş ki ‘Yâ Rabbi, ne yazayım?’ Buyurmuş ki kaderi yaz. Buyurdu ki sonra kalem o saatte yazmaya başlayıp ebediyete kadar olacak her şeyi yazdı.”⁸⁵ Ayetin “**...sadır sadır yazdıklarına...**” kısmı için ise şöyle der: hat şekilde çizdikleri ve yazdıkları. Tevil bu yöne doğru yapılırsa yaratılışa ve fiillerine yemin edilmiş olur.”⁸⁶

⁸²Kalem 68/1.

⁸³(الحاضرة) harekeli (الحاضرة), (الحاضرة) ve (الحاضرة) kesra ve fetha ile: bedeviliğin tersidir. Kitabın muhakkikinden naklen. s. 48.

⁸⁴el-Câhiz, s. 48.

⁸⁵et-Taberî, *Târih*’inde tahric etmiştir. 1/32; et-Tayalisi, 578; et-Tirmizî, 3319; el-Beğavî, el-Câdiyyat, 3478. Abdulvahid bin Suleym kanalıyla. et-Taberî. XXIII, 145.

⁸⁶et-Taberî, XXIII, 145-148.

Müellif bu başlıkta zikrettiği ayetle kalemin mertebesine ve konumunun üstünlüğüne işaret etmiş, bu aracın şerefini Allah'ın bu yeminini zikrederek ifade etmiştir. Müellif ayrıca okuyucunun zihnine kalemin değerini yerleştirmek istemiş, yemin edileni -ki kalemdir- onurlandırmak amacıyla bu ayeti kullanmıştır.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, bu belîğ ayet-i kerimeyi kalemin şerefini, mahlûkat arasındaki yerini ifade etmek için kullanmıştır.

2.1.7. Örneklendirme (Temsil/Darbimesel)

Müellif 62. sayfadaki “Hatlardan Örnekler” başlığı altında şöyle der:

“Akabinde hatlardan örnekler hattın ne denli yararlı olduğunu göstermek içindir. Allah Tebâreke ve Teâla şöyle buyurmuştur: ‘Hâlbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır.’⁸⁷ Yine Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: O, şerefli ve sadık yazıcı meleklerin elindeki yüksek, tertemiz ve çok değerli sahifelerdedir.⁸⁸ Ve şöyle buyurmuştur: Kime kitabı sağından verilirse...⁸⁹ Ve şöyle buyurmuştur: ‘Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter, denilecektir.’⁹⁰ Ve şöyle buyurmuştur: Fakat kime kitabı arkasından verilirse...⁹¹

Amelleri yazılı olmasa da koruma altındadır ve bu korumaya unutkanlık isabet etmez. Fakat Allah Teâla bilir ki Levh-ı Mahfuz ve amellerin yazılması, gönüller için uyarı ve korkutma açısından daha emin ve daha belîğdir.”

Allah Teâla'nın “Hâlbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır.” ayeti ise şu anlama gelir: “Üzerinizde değerli yazıcılar olan hafaza melekleri vardır. Onları çirkin davranışlarla karşılamayın çünkü onlar sizin tüm fiillerinizi yazıyorlar.” Mücâhid şöyle der: Allah Rasulü (sav) şöyle buyurmuştur: “İki hâlden biri dışında, cünüplük ve tuvalet haricinde sizden ayrılmayan kirâmen kâtibin (meleklerine) saygıda bulunun. Sizden biri guslettiğinde duvarın kenarı ile ya da bineği ile örtünsün ya da kardeşi onu örtün.”⁹² Buradan Allah'ın yazma sıfatını kerimlik ve şeref ile ilişkilendirdiğini görüyoruz. Bu hususu aşağıdaki ayet-i kerimede de mülâhaza ediyoruz: O, şerefli ve sadık yazıcı meleklerin elindeki

⁸⁷İnfitar 82/11-12.

⁸⁸Abese 80/13-15.

⁸⁹İnşikâk 84/7.

⁹⁰İsra 17/14.

⁹¹İnşikâk 84/10.

⁹²İbn Kesîr, XIV, 277.

yüksek, tertemiz ve çok değerli sahifelerdedir.“Yani muazzam, vakarlı, kadri yüce, her tür kirden, fazlalık ve eksiklikten münezzehtir. Yine “şerefli ve sâdik yazıcı meleklerin elinde” kısmı için İbn Abbas, Mücâhid, Dahhâk ve İbn Zeyd bunların melekler olduğunu söyler. Vehb b. Münebbih ise şöyle der: Bunlar Muhammed’in (sav) ashabıdır. Kadâte ise kurra olduklarını söyler. İbn Cerir ise şöyle der: Doğrusu onlar meleklerdir, Allah ile yarattıkları arasındaki sefirlerdir. Bu bağlamda sefir barış ve iyilik için insanlar arasında çabalayan demektir.

كما قال الشاعر: (الوافر)

وما أدع السفارة بين قومي وما أمشي بغش إن مشيت

Şairin⁹³ dediği gibi:

Kavmimin arasında sefirlik (işini) bırakmam (işim üstünde) yürürken hileye fırsat vermem.

Buharî şöyle der: “Melekler kılınmıştır çünkü Allah’ın vahyini sefir olarak inzal etmişlerdir.”⁹⁴ Böylelikle Allah şeref ve onur sıfatını bu sahifeler için zikretmiştir ki bu, hattın/yazının şerefine işaret eder. Ayrıca aşağıdaki ayette görüldüğü gibi yazıyı yazan yazıcıların şerefi de zikredilmiştir: şerefli ve sadık yazıcı melekler⁹⁵ Ayetteki (البررة) kelimesi (بارٌّ)’in çoğuludur. (الكفرة)in çoğulunun (كافر)in çoğulunun (السحرة) olması gibi. Ancak Arapların sözünde malum olduğu üzere tek başına ifade ettiklerinde (رجل برٌّ) ve (امرأة برّة) derler. Çoğul yapmak istediklerinde cem-i fâil’e çevirirler. Mesela şöyle derler: (رجلٌ سرِّي) Çoğul olarak ise şöyle derler: (قومٌ سراة) Tekiline kıyas edilirse (سارياً) olur. Bazı Araplardan semai

⁹³el-Ferrâ, Meâni’l-Kur’an, 3/236, et-Taberî tefsirinden naklen. XXIV, 109.

⁹⁴İbn Kesîr, XIV, 248-249.

⁹⁵Abese 80/16.

olarak şöyle aktarılır: (قوم خَيْرَة بَرَّة) denir. (الْخَيْرَة)nin tekili (خَيْرٌ) ve (البررة)nin tekili ise (بُرٌّ)dur.⁹⁶

Allah Teâla'nın şu ayetinde nice incelikler bulunur: “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter!” denilecektir. “Yani hesap görücü olarak. el-Hasen şöyle der: Allah seni kendine hesap görücü kılarak adaletini göstermiştir. Katâde ise şöyle der: Dünyada okuma bilmeyene o gün okunacaktır.”⁹⁷

Böylelikle el-Câhız'ın, eserine, yazıya ve yararlarına ilişkin örnekler vererek başladığı görülmektedir. Bu örnekleri verip yazının yararını mümkün olduğunca vurgulamak suretiyle Kur'an'a dikkat çekmiş, ayetler alıp şerefli ve sadık yazıcı meleklerin elinde yazılmış olduklarını belirterek okuyucuya yazının şerefini ve bu yazıların kıyamet günü sahiplerine karşı nasıl hüccet olacağını göstermek istemiştir. “Fakat Allah Teâla bilir ki Levh-ı Mahfuz ve amellerin yazılması, gönüller için uyarı ve korkutma açısından daha emin ve daha belîğdir.”⁹⁸

Görüldüğü gibi, müellifin bu ayetleri zikretmesi örneklendirme amacına uygundur. Başka bir ifadeyle müellif bazı yazı örnekleri vererek ve yararını belirterek örneklendirme yapmak istemiş, bu amaçla Kur'an ayetlerine başvurmuş ve yukarıda belirtilen ayetlere yer vermiştir.

2.1.8. Vurgulama (Te'kîd)

Müellif “Kitapların En Faziletlisi” başlığı altında şöyle der:

“Allah Teâla'nın kitaplarıdır. Bunlarda hidayet ve rahmet, her hikmetin haberi vardır... Yine Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: ‘Elif,lâm,mîm. Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir.’”⁹⁹ Yine şöyle buyurmuştur: “Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık...”¹⁰⁰ “Tevrat ve İncil'e inananlara Ehl-i Kitap denir.”¹⁰¹

⁹⁶et-Taberî, XXIV, 110.

⁹⁷el-Beğavî, V, 82.

⁹⁸el-Câhız, s. 62.

⁹⁹Bakara 1/1-2.

¹⁰⁰En'âm 6/38.

¹⁰¹el-Câhız, s. 86.

İlk ayetler Kur'an'ın başındaki ayetlerdir. İçerisinde sure başlangıçlarında geçen hurûfu mukattaa vardır ki bunlar hakkında pek çok görüş bulunur. Kimileri şöyle der: Bunların ne olduğu yalnız Allah'ın ilmindedir. Kurtubî, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, İbn Suud, Şâ'bî, Süfyân-ı Sevri, Rabî ibnu'l-Haysem, Ebu Hâtim İbn Hibbân'dan bu görüşü aktarır. Kimileri bunları tefsir eder. Örneğin Abdurrahman ibn Zeyd ibn Eslem şöyle der: Bunlar, surelerin isimleridir. Zemaşerî de şöyle der: Sibeveyh'ten bunu tespit ettiği nakledilmiştir. Sahihayn'da geçen şu rivayet bu görüşü güçlendirir: “Ebu Hureyre'den rivayetle Peygamber (sav) cuma günü sabah namazında (الم) (Secde) ve (هل أتى على الإنسان) okuyordu.”¹⁰² Mücâhid'den nakledildiğine göre bunlar Allah'ın Kur'an'ı başlattığı açılışlar veya Kur'an'ın isimlerinden biridir. Yine bunların, Allah Teâla'nın isimlerinden olduğu söylenmiştir. (الم) Allah'ın ism-i azamındandır. İbn Abbas ve Ebu Câfer er-Razi'den, onlardan Rabî ibn Enes, o da Ebu'l-Âliye'den yaptığı nakilde şöyle der: Bunlardan hiçbir harf yoktur ki Allah'ın isimlerinden birinin anahtarı olmasın. Başkaları ise şöyle demiştir: Bunlar Kur'an'ın icazını beyan etmek için zikredilmiştir. Zira yaratılmışlar, misliyle buna karşılık vermekten âcizdir. Böylece onlara bu hurûfu mukattaa ile hitap edilmiştir. Razi'nin el-Müberrid'den, Kurtubî'nin de Ferrâ ve Kutrub'dan naklettiği, Zemaşerî'nin *Keşşâf*'inde belirttiği görüş budur. Ayetin “İşte bu Kitap...” kısmı hakkında İbn Cerir, İbn Abbas'tan şöyle nakleder: (هذا (ذلك الكتاب) (işte bu Kitap) demektir. Araplar ism-i işaretleri birbirleri yerine kullanırlar. Süddî şöyle der: “...kendisinde şüphe olmayan...” içinde şüphe olmayan demektir. Şüphe töhmet için de kullanılabilir.

قال جميل: (الطويل)

فَقُلْتُ كَلَانَا يَا بُتَيْنِ مُرِيْبُ

بُتَيْنَهُ قَالَتْ يَا جَمِيلُ أَرَيْتَنِي

¹⁰²el-Buhârî 891 ve Muslim 880. İbn Kesîr. I, 250.

Cemil şöyle der: Buseyne dedi ki ey Cemil beni “şüphelendirdin”. Dedim ki ikimiz de ey Buseyne “şüphe deyiz”. Bazılarının dediği gibi ihtiyaç içinde kullanılır:

ومنه قول الشاعر: (الوافر)

وخبير ثم أجمعنا السـيوفـا

قضينا من تمامه كل ريبٍ

Tihame'den tüm “ihtiyaçlarımızı” ve tecrübeyi aldık, sonra kılıçlarımızı birleştirdik.¹⁰³

İkinci ayete gelince “Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitap’ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler. “Ebu Hureyre’den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah tüm mahlukatı kıyamet günü haşredecektir. Hayvanlar, vahşi hayvanlar, kuşlar ve diğer her şey toplanıp o gün ifade verecektir ki bu Allah’ın adaletindedir. Boynuzsuz (hayvan),boynuzlu (hayvandan varsa) hakkını alacaktır. Sonra onlara “toprak olun” diyecektir. İşte bu yüzden kâfir de “Keşke toprak olsaydım!..” (Nebe 40) diyecektir.”¹⁰⁴

el-Câhız, bu bölümde Allah kitaplarının en faziletli olduğunu övgüyle anarak “kitap” adı altında konulmuş her şeyin fazilet ve şerefini açıklar. Ancak okuyucuya, bu görüşün hakikatini vurgulamak ve iki Kur’an ayeti ile bu sözünü desteklemek ister. İlk ayet, Allah’ın kitabında hiçbir şek ve şüphe olamayacağını vurgular. Nitekim başka bir ayette şöyle buyurmuştur: “...Şüphesiz o, çok değerli ve sağlam bir kitaptır. Ona ne önünden ne de ardından batıl gelebilir. O; hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık olan Allah tarafından indirilmiştir.”¹⁰⁵

¹⁰³İbn Kesîr, I, 250-260.

¹⁰⁴et-Taberî, IX, 235-236.

¹⁰⁵Fussilet 41/41-42.

İkinci ayette ise Allah'ın Kitabı'nın, her şeyin miktar ve takdirini içeren bir kitap olduğu vurgulanmıştır: "...Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık..." Burada Kitap'tan kastedilen, Levh-i Mahfuz'dur.¹⁰⁶

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif bu iki ayeti kullanarak yazısının başında söylediklerini vurgulamak istemiştir.

2.1.9. Temellendirme (Te'sîl)

Müellif, Irak'ta Haberlerin Yayılması" başlığı altında şöyle der:

"Bu yazı olmasaydı Rakka, Musul, Bağdat ve Vâsıt halkı Basra'da neler olduğunu öğrenemeyecekti... Bu ise postada hüdhüd kuşlarının kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁰⁷ Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: 'Süleyman, kuşlara göz atıp yokladı ve şöyle dedi: Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?'¹⁰⁸ Şu kavline kadar: 'Bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirmediğin kesinlikle onu ağır bir şekilde cezalandıracağım ya da onun kafasını keseceğim.'¹⁰⁹ Çok geçmeden Hüdhüd şöyle dedi: 'Senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebe'den sana sağlam bir haber getirdim. Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm.'¹¹⁰ Süleyman şöyle dedi: 'Benim şu mektubumu götür, onlara at...'¹¹¹ Sebe kraliçesi Belkis şöyle dedi: Ey ileri gelenler, bana çok önemli bir mektup atıldı!"¹¹²

Bu bölümde müellif, beş ayetin beş bölümünü aktarmıştır. Başka bir ifadeyle ayetlerin tümünü değil, anlatımı sırasında kullanmaya ihtiyaç duyduğu kadarını almaktadır. Süleyman'ın (as), kuşu arama esnasında Neml suresinde geçen "Dedi ki Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?" şeklindeki sözlerini açıklarken "Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr, İbn-i Abbas'tan naklen der ki hüdhüd Süleyman'a (as) su bulan bir mühendisti. Suyun yerini gösterdiğinde cinlere orayı kazmalarını emrederdi. Bir defasında ona ihtiyaç duyup da bulamadığında "Hüdhüd'ü niçin göremiyorum?"

¹⁰⁶el-Beğavî, III, 142.

¹⁰⁷"بريد" in çoğulu.

¹⁰⁸Neml 20. tamamı şöyledir: "Yoksa kayıplara mı karıştı?"

¹⁰⁹Neml 21. başlangıcı şöyledir: "Kesinlikle onu ağır bir şekilde cezalandıracağım..."

¹¹⁰Neml 22-23. başlangıcı şöyledir: "Derken Hüdhüd çok beklemedi, çıkageldi ve (Süleyman'a) şöyle dedi: Senin bilmediğin bir şey öğrendim."

¹¹¹Neml 28. tamamı şöyledir: "...sonra da yanlarından ayrıl ve ne sonuca varacaklarına bak."

¹¹²el-Câhiz, s. 96-97.

Yoksa kayıplara mı karıştı?” demişti. “Gözlerim mi beni yanıltıyor da kuşu göremiyorum, yoksa buralarda mı değil?” demek istemişti. Ayetteki “Kesinlikle onu ağır bir şekilde cezalandıracağım!” sözü için el-A’meş; el-Minhâl b. Amr’dan, o da Saîd’dan, o da İbn Abbas’tan nakille der ki yani tüylerini yolacağım. Abdullah b. Şeddâd ise şöyle der: Tüylerini yolup güneşin altına koyacağım, demektir. Başkaları ise şu ilavede bulunur: Karıncalar yesin diye bir kenara atarım. “Ya da kafasını keseceğim!” yani onu öldüreceğim “yahut bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirir.” Yani açık ve net bir özür beyan eder. Süfyan b. Uyeyne ve Abdullah b. Şeddâd şöyle der: Hüdhüd geldiğinde kuşlar ona “Neden geciktin? Süleyman senin kanını adadı!” deyince “Sadece beni mi?” diye sormuş, “Evet yahut bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirir” dediklerinde “O hâlde kurtuldum.” diye cevap vermişti.

“Senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebe’den sana sağlam bir haber getirdim. Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm.” ayeti ise sana doğru, hakiki ve kesin bir haber getirdim, demektir. Sebe halkı, Yemen’in sahibi olan Himyerîlerdir. Hasan el-Basrî’ye göre o kadın, Sebe kraliçesi Belkıs binti Şerâhîl’dir. Katâde şöyle der: Annesi bir cindi. İbn Cüreyc ise şöyle der: Belkıs binti Zîşerh ve annesi Belteka idi. Güçlü bir kralın ihtiyaç duyabileceğim tüm dünya metasına sahip olmuştur. “Benim şu mektubumu götür onlara at...” sözüne gelince Süleyman (as) Belkıs ve kavmine bir mektup yazıp götürmesi için Hüdhüd’e vermiştir. Denilir ki kuşların âdeti olduğu üzere mektubu kanadında taşıymıştı. Mektubu, gagasında taşıdığı da söylenmiştir. Nihayet Belkıs’ın sarayına vardığında Mektubu kraliçeye önünde durduğu küçük bir pencereden atmış, sonra edep ve saygı göstergesi olarak geri çekilmişti. Kraliçe gördüğü bu duruma şaşırılmış, mektuba uzanıp almış, mührünü açıp okumuştur. İçerisinde şöyle yazıyordu:

“Bu (mektup) Süleyman’dandır,

Bismillahirrahmanirrahim! Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin.”¹¹³ Son derece belîğ, veciz ve fasih olan bu mektup oldukça en

¹¹³Neml 27/30-31.

yalın ve en güzel ifadelerle manayı bir araya toplamıştır. Âlimler, Süleyman'dan (as) önce hiç kimsenin Bismillahirrahmanirrahim sözünü yazmadığını ifade ederler. Meymun b. Mehran şöyle der: Allah Rasulü (sav) bu ayet indirilene kadar 'Bismike Allahümme!' yazardı, daha sonra Bismillahirrahmanirrahim yazmaya başladı.¹¹⁴

Ayetin "Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı." ifadesindeki mektubu Belkıs kerim bir mektup olarak nitelemiştir. Çünkü bu ya İbn Zeyd'in dediği gibi, gönüllerinde meydana getirdiği muazzam etkiden dolayıdır ya da mühür basılmış olduğuna işaret etmek içindir. Çünkü mektubun kerim oluşu mühründen dolayıdır ve Allah Rasulü'nden (sav) bu husus rivayet edilmiştir. Yine mektubun Bismillahirrahmanirrahim ile başlamasından, başka bir görüşte ancak yüce kişilerin yaptığı gibi kendi şahsını zikrederek başlamasından, bir diğer görüşte ise bir kuş tarafından getirildiği için gökten gelmiş bir mektup şeklinde sanılmasından ötürü mektup kerim olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁵

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere el-Câhız, yazının yararı hakkında ifade ettiği görüşü, aktardığı haber ve olaylarla temellendirmektedir. Kuşların, özellikle güvercinlerin bu bağlamdaki rolünü ifade eden bir sunum ve takdim yapmıştır. Kuş kelimesini ağzına alır almaz, Süleyman'ın (as) kuşu aramasından söz etmiş, Hüdhüd'ün Süleyman (as) ile yaşadığı kıssayı kullanmaya yönelmiştir. Ardından mektubu onunla Sebe Melikesi Belkıs'a göndermesinden bahsetmiştir.

Süleyman'ın (as) yanında o mesajı tam olarak iletecek ifritler ve Kitap'a dair ilmi olanlar vardı. Yazının içerdiği tüm manayı ifade etmese bile Belkıs; mesaja göre mektubun daha ihtişamlı, daha yüce, daha değerli, daha güçlü araç olduğunu düşündü. Sebe Melikesi Belkıs'ın "Bana çok önemli bir mektup atıldı." sözü mektup seçiminin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.¹¹⁶

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif burada mektup ve mesaj göndermede güvercinlerin rolünden söz etmekte, okuyucuyu ikna etmek ve görüşünün bir temeli olduğunu ispat etmek üzere düşüncelerini aslına rücu

¹¹⁴İbn Kesîr, X, 398-404.

¹¹⁵el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, 146-147.

¹¹⁶el-Câhız, s. 97.

ettirmektedir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de geçen Hüdhd kssası ve Süleyman'ın (as) mektubu, temellendirme amacıyla bu bağlamda kullanılmıştır.

2.1.10. Açıklama ve Uyarma (Arz ve Tahzîr)

Müellif “Hayvanların hadımı hakkında geçenlerin bahsi” başlığı altında şöyle der:

“Ömer ibnu'l-Hattab (ra) hayvanların hadım edilmesini, atların kuyruk ve emarelerinin kesilmesini nehyediyordu. İbn Ömer (ra) da hadımdan nefret ederek şöyle diyordu: Allah'ın yarattığı bir kökü kesmeyin. Ebu Cafer er-Râzî şöyle der: er-Rabî ibn Enes, Enes bin Malik'ten Allah Teâla'nın ‘Onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler!’¹¹⁷ ayeti hakkında bunun hadım olduğunu söylemiştir. Ebu Bekr el-Hezeli de İkrime'den bu ayet hakkında şöyle dediğini nakleder: Allah'ın yarattığını değiştirmek hayvanların hadım edilmesidir.”¹¹⁸

Müellifin bu meyanda zikrettiği bu ayet Nisa suresinin 119. ayetidir. Kur'an-ı Kerim'de geçtiği üzere Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Onlar, Allah'ı bırakıp ancak dişilere tapıyorlar. Hâlbuki (aslında) azgın bir şeytana tapmaktadırlar. Allah, o şeytana lanet etti ve o da ‘Ant olsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım!’ dedi. “Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler.’ Kim Allah'ı bırakıp da şeytani dost edinirse şüphesiz o apaçık bir hüsrana düşmüştür.”¹¹⁹

Bu ayetler İblis'in insanları saptırma vaadinde bulunduğunu, böyle bir saptırmanın herkesin sapmasına yol açsa bile onlara sapkınlığı süslü gösterdiğini ve vesvesede bulunduğunu beyan ettiğini göstermektedir.¹²⁰

“Onları mutlaka saptıracağım” yani hidayet yolundan çıkaracağım. “Mutlaka onları kuruntulara sokacağım” yani onları ayartacağım. Temenni babından “onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar.” Ayetteki (البتك) kesmektir,

¹¹⁷Nisa 4/119.

¹¹⁸el-Câhız, s. 177-178-179.

¹¹⁹Nisa 4/117-119.

¹²⁰en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 397.

kılıcın keskinliği de bundandır. Yani develerin ve koyunların kulaklarını kesmeye teşvik edeceğim. Elinde (بِتْكَ) var yani kesik var demektir. Çoğulu (بِتْكَ) tir.

وقد قال زهير بن أبي سلمى: (البيسط)

طَارَتْ وَفِي كَفِّهِ مِنْ رِشَاهَا بِتْكَ

[حَتَّى إِذَا مَا هَوَتْ كَفُّ الْغَلَامِ لَهَا]

Zuheyr şöyle der: *Çocuk kuşu tutmak için elini uzattığında elinde kanadından dolayı kesikler oluştu.*

“Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler.” ayetindeki tüm lâm harfleri kaseim içindir. Âlimler buradaki “değiştirme” hakkında ihtilaf etmiştir. Bir grup bunun hadım, göz çıkarmak, kulak kesmek olduğunu söylemiştir. İbn Abbas, Enes ve İkrime’nin görüşü budur. Bunların hepsi hayvana eziyettir. Hayvanlarda kulaklar güzel ve faydalıdır. Diğer organlar da öyledir. Bu nedenle şeytan Allah Teâla’nın bu yarattıklarını değiştirmek ister. İyaz ibn Himar el-Mücaşii’den rivayet edilen, Kadı İsmail ve Muslim tahriç ettiği bir hadiste şöyle geçmektedir: “Ben tüm kullarımı hanif olarak yarattım, sonra şeytan onlara gelip dinlerinden saptırdı. Benim onlara helal kıldığımı o onlara haram kıldı, benim hakkında hüccet indirmediğim hususlarda bana şirk koşmalarını emretti, yarattığımı değiştirmelerini emretti.” Hayvanların hadım edilmesine gelince ilim ehlinde bazıları menfaat maksadıyla, hayvanın kilo alması veya başka bir sebeple buna ruhsat vermiştir.¹²¹ “Mutlaka onları kuruntulara sokacağım” Yani ömürleri boyunca kalplerine batıl kuruntular ve boş beklentiler atacağım. “Onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar.” (البِتْكَ) kesmek, (التبْتِيْكَ) ise çoğaltma ve arıtmadır. Yani onları hayvanların kulaklarını kesmeye yönlendireceğim. Bu yüzden beş batın doğurup beşincisi erkek olunca dişi devenin kulaklarını yarıyorlar ve o hayvandan tekrar yararlanmayı kendilerini haram kılıyorlardı. “Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler.” Hayvanın gözünü çıkarmakve hadım etmek, dövme yapmak, nesepleri reddedip

¹²¹el-Kurtubî, III, s. 266.

değiştirmek, siyah saçı beyaza boyamak, haramı helal ve helali haram kılmak, cinsiyet değiştirmek Allah'ın yarattığı fitratı değiştirmektir.¹²²Zira Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine evir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata smsk tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu, dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”¹²³

Bu hususlardan görülmektedir ki Allah'ın yarattığı fitratı bozmaktan kasıt hadım ve benzeri hususlardır. Yine Neseft'nin söylediği ve Mücâhid'den rivayet edildiği gibi Allah'ın dinidir. Ancak el-Câhız, İkrime ve arkadaşlarının görüşüne meylederek şöyle der: “Tuhaftır ki İkrime'nin söylediği doğrudur.”¹²⁴ Sonra yazısının sonunda el-Câhız bazı âlimlerin, gerekli olduğunda hayvanların hadım edilmesinin caiz olduğuna dair görüşlerini nakleder. İbrahim b. Muhayrız'den şöyle dediği nakledilir: Müslümanların selefi için mer, Osman ve Muaviye (ra) zamanında atların en iyisi hadım edilmiş olanıydı. Çünkü bunlar pusu ve nc askerler için saklanır, çünkü bunların dayanıklılığı daha fazladır.”¹²⁵

Yukarıda belirtilen beliğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif burada hadım meselesi hakkında âlim ve muhaddislerin görüşlerini aktarmaktadır ancak dolaylı olarak hayvan hadımının İblis'in vesvesesi ve emri olduğuna ilişkin görüş meyletmektedir. Nitekim Allah Teâla'nın “Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler.” ayeti hakkında bu değişimin hadım olduğuna dair görüşünü doğru görür. Görüldüğü gibi el-Câhız, bu ayeti verirken bazı âlimlerin bu konudaki sözlerini aktararak bu meseleye ilişkin en önemli görüşleri ortaya koymakta ve bu davranışa karşı uyarmaktadır. Bu ayeti verirken okuyucuya, hadım etmenin,Allah'ın yarattığını değiştirmek babından olduğunu ve büyük bir günah olduğunu vurgulamak ister. Böylelikle müellif bu ayeti, açıklama ve uyarma maksadıyla kullanmak üzere zikretmiş, bir meseleyi bütünüyle açıklama ve ona yaklaşmaktan uyarmak için bir araya getirmiştir. Ayrıca burada olduğu gibi, el-Câhız'ın, ayetleri kullanma yönteminin aynı anda iki maksadı birleştirme olduğu gözlemlenebilir.

¹²²en-Neseft, I, s. 397.

¹²³Rm 30/30.

¹²⁴el-Câhız, s. 179.

¹²⁵age., s. 180.

2.1.11. İknâ ve İknâyı Pekiştirme

Müellif “Cin ve İnsin Çapraz Döllenmesi Hakkında İddia Edilenler” başlığı altında şöyle der:

“Aşağıdaki ayetten dolayı çapraz ve melez döllenmenin cin ve insan arasında vuku bulabileceği iddia edilmiştir: ‘...Onların mallarına ve evlatlarına ortak ol...’¹²⁶ Çünkü dişi cinler erkek insanları, erkek cinler de kadın insanları aşk ve fesadı yaymak üzere ayartmaya çalışır.¹²⁷ Allah Teâla şöyle buyurmuştur: ...Onlara eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.”¹²⁸

el-Câhız bu bağlamda iki ayete yer vermiştir. Sözlerine “iddia edilmiştir” diye başlaması onun, bu iki ayeti başından itibaren belirli bir amaç için kullandığını göstermektedir. “Birileri meselenin şöyle şöyle olduğunu iddia etmiş, bu hak mı, batıl mıdır diye kuşkuya düşecek olsam çoğunun batıl için kullanıldığını görürüm.”¹²⁹ Burada başından beri kullanılan iddia kelimesi birazdan açıklanacak maksada işaret etmektedir ki bu da iki ayetin maksadıdır. İlk ayet şöyledir: “(Haydi) onlardan gücünün yettiğinin ayağını çağrıyla kaydır. Atlıların ve yayalarınla onların üzerine yürü. Onların mallarına ve evlatlarına ortak ol. Onlara vaadlerde bulun.” Hâlbuki şeytan onlara aldatmadan başka bir şey vadetmez.” Burada müellifin, bu ayetin istediği maksadı ifade eden bir kısmını zikrettiği görülmektedir. “Burada sestem kasıt Allah’a isyana çağırma’dır. Mucâhid şöyle der: Şarkı, müzikler, eğlencedir.¹³⁰ Yani Allah Teâla’nın “kaydır” ifadesi kışkırtmak, ayartmak, kandırmak ve cehalete düşürmektir. Falancanın ayağını kaydırır yani onu yoldan çıkardı demektir. “Atlıların ve yayalarınla onların üzerine yürü.” İfadesi hakkında ise şöyle der: “Onlara karşı binek üstünde ve yaya olan askerlerini topla, onları kendine itaat etmeye çağır, bana itaatten uzaklaştır, demektir. Nitekim şöyle denir: Falanca filancayı bağırarak çağırır. (الْجَلْبَةُ) ses(lenmek) demektir. Şöyle denir: Bu (ما هذا)؟ (الْجَلْبُ) (çağrı) de nedir? (الْعَلْبَةُ) ve (الْعَلْبُ) da böyledir. İbn Abbas şöyle der: Yaya adamlar. Ona göre buradaki atlılar Allah’a masiyet yolundaki her yolcudur. Ayaktan

¹²⁶İsra 17/64.

¹²⁷el-Câhız, s. 188.

¹²⁸Rahmân 55/56 ve 74.

¹²⁹ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, I, 415.

¹³⁰Ebu Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahr el-Muhît*, VI, 55.

kasıt ise Allah'a masiyet yolunda yürüyen her ayaktır. (الرَّجُل) ise (راجل)in çoğuludur. (التَّجْر) de (تاجر)in, (الصَّحْب) ise (صاحب)in çoğulu olması gibi.”¹³¹

Allah Teâla'nın ayeti ise bu hususta kendini onlara ortak et demektir. “Onların mallarına ve evlatlarına ortak ol.” Bu, Allah'ın İblis'e bir emridir. İblis'in onların malına ortak olması Allah'a masiyet yolunda harcatmasıdır. el-Hasen ve Mucâhid şöyle der: Bunlar helal olmayan mallardır. İbn-i Abbas da şöyle der: Dişi deveden olanı haram kabul etmiyorlardı. Katâde şöyle der: Bunları ilahları için kesmiyorlardı. İblis'in, onların evlatlarına ortak olması ise Mucâhid, Dahhâk ve İbn Abbas'ın dediği gibi veled-i zinalardır. Mucâhid'den şöyle dediği nakledilir: Erkek cima ederken cin araya girip onunla birlikte cima eder. Aişe'den Allah Rasulü (sav) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Aranızda muğarribler vardır.” Dedim kiev Allah'ın Rasulü, muğarribler nedir? Buyurdu kicinlerin ortak olduğu kimselerdir.” Tirmizi ve *Nevâdiru'l-Usûl*'de el-Hakim rivayet etmiştir. el-Herevî'ye göre (مغربيين) denilmesinin sebebi aralarına yabancı (garip) bir ırkın girmesidir. Nitekim Sebe melikesi Belkıs'ın ebeveyninden biri cindi. O cinin de bir musâmâsı vardı:¹³² İbn-i Âdem idi.”¹³³

Anlaşılacağı üzere müellif okuyucuyu yazısının başındaki hususa ikna etmek için ilk ayeti delil getirmiş, insan ile cin arasında irade dışı çapraz/melez ilişki olabileceğine ikna etmek için bu ayeti kullanmıştır. İlk bakışta şaşkıncu bir konu olduğundan müellif hemen yazısının ilk satırından itibaren delil üzerinde durmakta, ayeti ikna maksadıyla zikretmektedir. Ancak el-Câhız bununla yetinmemiş, iknayı pekiştirmek ve okuyucunun zihnine yerleştirmek maksadıyla derhâl ikinci bir ayete yer vermiştir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Onlara, eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.” Bu ayet Rahman suresinde iki kez geçmiştir. Bunlardan ilki 56. ayettir: “Oralarda bakışlarını sadece eşlerine çevirmiş dilberler vardır. Onlara eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.” Yine aynı surenin 74. ayetinde de geçmiştir. Manayı tamamlamak üzere önceki ayetler ise şöyledir: “Onlar,

¹³¹et-Taberî, XIV, 656-659.

¹³²Buradaki musâmâ yücelik, üstünlük demektir, mufâale babındandır. Onlar amellerinde ve mertebesinde insanla yarışmaya çalışıyorlar, neseplerini insanların nesebine bağlamak istiyorlardı.

¹³³el-Kurtubî, V, 209-210.

çadırlara kapanmış hurilerdir. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz? Onlara, eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.”

“Onlar bakışlarını yalnızca eşlerine çevirmiş olanlardır. Kendi erkeklerinden başkasına asla bakmazlar. Katâde şöyle der: Ayetteki “dokunmamıştır” yani el sürmemiştir. Yine şöyle denir: “Bu eşeğe hiçbir ip dokunmamıştır” yani hiç bağlanmamıştır. Bazı Kufe âlimleri¹³⁴ ise şöyle der: Dokunmaktan kasıt kan yoluyla nikâhtır. Çünkü dokunmak (hayız) kandır. Nikâhla kanına değdiğinde dokunmuş olur. Buna göre ayet, hiçbir insan yahut cin onlarla cima etmemiş, onlara ilişki kurmamış, anlamına gelir. İbn Abbas ve Ali şöyle ilavede bulunur: Yaratılışlarından beri hiç dokunulmamıştır. Bazı ilim ehli bu ayet hakkında cinlerin cennete girip girmeyeceği konusunda ihtilafa düşmüştür.¹³⁶¹³⁵ “Saklı huriler kendilerini eşlerine adanmıştır ve eşlerinden başkasına asla bakmazlar. Ayetteki çadırlar ise evlerdir. Araplar develerin hörgüçlerini de çadır olarak adlandırmıştır.

ومنه قول لبيد: (الكامل)

فَتَكَنَّسُوا قُطُنًا تَصِرُ حِيَامُهُمْ

شَاقَتَكَ طَعْنُ الْحَيِّ يَوْمَ تَحْمَلُوا

Lebid’in şu sözü böyledir:¹³⁷

(Kadınlara özel) Kafesli develeri özlemişsin Hani göç ederken pamuktan “çadırları” yuva edindiler.

Ayette de kasıt evlerdir. Ebu’l-Ahvas’tan şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar içi boş evlerdir. İbn Abbas’tan bunların inciden evler olduğu nakledilmiştir.”¹³⁸

“Meşhur olan (الحوار العين)’in dünya ehlinden olan kadınların yaşında olduğu ancak cennetteki mahlûkattan olduğudur. Zira Allah Teâla şöyle buyurmuştur:

¹³⁴el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’an*, 3/119; bk. *Tehzîbu’l-Luga*, 13/316.et-Taberî. XXII, 246.

¹³⁵bk. İbnu’l-Kayyim, *Hâdî’l-Ervâh*, s. 170; el-Câhız, el-Feth, 9/229.et-Taberî. XXII, 248.

¹³⁶et-Taberî, XXII, 246-249.

¹³⁷Divanının şerhi, s. 300. et-Taberî. XXII, 267.

¹³⁸et-Taberî, XXII, 264-272.

“Onlara, eşlerinden önce ne bir insan ne bir cin dokunmuştur.” Oysa dünya kadınlarının çoğuna dokunulmuştur. Nitekim Allah Rasulü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Cennet sakinlerinin azı kadınlardır.”¹³⁹ Dolayısıyla herkese bir kadın düşmez. Huri vaadi o cennetlikler içindir ve dünya kadınlarından olmadıklarını ispat etmektedir.¹⁴⁰

“el-Kisâî ayeti (مَ يَطْمِئِنُّنَّ) şeklinde ilk ayeti kesra, ikinci ayeti damme ile okumuştur.” diğerkleri ise her iki ayeti kesra ile okumuştur ki doğrusu budur.”¹⁴¹

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmalıdır ki müellif burada okuyucuyu yazının başında geçen hususlara iknasını pekiştirmek üzere bu ayeti delil göstermiştir. Böylece ilk ayeti okuyucuyu ikna, ikinci ayeti ise bu iknayı pekiştirmek maksadıyla kullanmıştır. Bu nedenle yazısının sonundaki “sözümüze delil olarak” ifadesiyle şöyle der: “Allah Teâla’nın bu ayetinden dolayı cinler, insanlara böyle nüfuz etmeseydi böyle bir şey olmayacak, yapısında bulunmayacaktı.”¹⁴²

Böylece ayetlere dayanarak mesele hakkında akli ve mantıksal bir hüküm verdiği görülmektedir.

2.1.12. Yakınlaştırma (Takrîb) ve Yakınlaştırmayı Artırma

Başka bir yerde müellifin “Maymunlar ve Diğerkleri Hakkında İddia Edilenler” başlığı altında şöyle yazdığını görüyoruz:

“Maymunların hayvan ile insan arası bir yapıda olduğu, geçmişte yeryüzünde bir ümmet olduğu ve Allah Teâla’nın ayetine istinaden meleklerle onları ertelemelerini ve lanetlemelerini emrettiği iddia edilmiştir: ...Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz, demişlerdi...”¹⁴⁴¹⁴³

¹³⁹Muslim rivayet etmiştir, Sıfatu’l-Cenne (2834), Bab 6, Cennete girecek ilk zümre.el-Kurtubî,. IX, s. 137.

¹⁴⁰el-Kurtubî, IX, 137.

¹⁴¹et-Taberî, XXII, 272.

¹⁴²el-Câhız, s. 188-189.

¹⁴³Bakara 2/30.

¹⁴⁴el-Câhız, s. 189.

İnsan yeryüzünde yaşar ve yeryüzünde ilk ve son yaşayanın kendisi olduğunu zanneder. İnsan böyle bir zan içerisindeyken el-Câhız bu yazısında, insanoğlundan önce yeryüzünde yaşayan bir ümmet varlığından söz edenler olduğunu söyler. Gerçekte bu yazının kısmen okuyucunun zihninden uzak olduğu sezilmektedir. Bu nedenle el-Câhız ilk bakışta okuyucuya uzak görünen bu meseleye ilişkin düşüncesini okuyucuya yaklaştırmak ister. Bu bağlamda Bakara suresinin 30. ayetini zikreder ki ayetin tamamı şöyledir: “Hani, Rabbin meleklere ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım!’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.’ demişler, Allah da ‘Ben sizin bilmediğinizi bilirim!’ demişti.”

“Hani, Rabbin meleklere” ayetinde geçen “ve-iz” te’kid harfidir. Mazi için (ذ) müstakbel için (ذ) kullanılır. İkisi birbirinin yerini de alabilir. el-Müberred şöyle der: “Müstakbel ile birlikte (ذ) geçerse manası Allah Teâla’nın şu ayeti gibi olur: Hani kâfirler senin için tuzak kuruyorlardı...”¹⁴⁵ Mazi ile birlikte (ذ) geçerse manası müstakbel olur. Allah Teâla’nın şu ayeti gibi: En büyük felaket (kıyamet) geleceği zaman...”¹⁴⁶ Ebu Ubeyde ise “iz”in ziyade olduğu söyler. Zeccâc ve Nehhâs bu sözü reddederek isim ve zaman zarfı olduğunu, ziyade olmadığını söyler. “Hatırla ki, hani demişti ki” şeklinde takdir edilmiş bir mahzûf fiil ile ilgili olması da muhtemeldir. Allah Teâla’nın “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım!” ayetinde geçen (جاعل) (kılacağı) kelimesi (خالق) (yaratacağım) demektir. Ayetteki halife ise fail manasındadır yani yeryüzünde insandan önceki meleklere yahut melek dışı varlıklara halef olacak insan kast edilir. Ayetteki halife ifadesinin mef’ul manasında olması da muhtemeldir yani halef kılınacak olan insan anlamı taşıması ihtimali de vardır. Tıpkı mef’ul olarak kesilmiş hayvan için kullanılan “zebîha” ifadesinde olduğu gibi Buradaki halef, tahrîk ile salihler, teskîn ile şerliler manasındadır. Yine halife, cemaatin okuyuşuna göre fâ ile okunur. Ancak Zeyd bin Ali’nin halifeyi durarak okuduğu nakledilmiştir ki bu durumda halife, Âdem (as) manasında olur. Yani Allah’ın hükümlerini ve emirlerini beyan etmek üzere gönderilmiş halifesidir. Zira Allah’ın yeryüzündeki ilk peygamberi odur. Ebu Zer’den Rasul’ün şöyle dediği

¹⁴⁵Enfal 8/30.

¹⁴⁶Nâziât 79/34.

rivayet edilir: “Ey Allah’ın Rasulü, Âdem gönderilmiş bir peygamber miydi? Şöyle buyurdu: Evet! Çocuklarına peygamber olarak gönderilmişti.” Allah Teâla’nın “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?” ayeti hakkında kesinlikle biliyoruz ki melekler kendilerine öğretilenden başka bir şey bilmezler ve bilmedikleri şeyi konuşmazlar. Çünkü Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Onlar Allah’tan önce söz söylemezler...”¹⁴⁷ ki bu onlara bir övgüdür. O hâlde melekler nasıl “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?” demişlerdi? Buradaki mananın, halife lafzını işittiklerinde insanoğlu içinden bozgunculuk yapacak kimseler çıkacağını anladıkları şeklinde olduğu söylenmiştir. Çünkü halifeden kasıt, ıslah etmek ve bozgunculuğu ortadan kaldırmaktır. Ancak bu masiyet hükmü herkese genellenmiştir. Bunun üzerine Allah Teâla, içlerinden bozguncular olduğu gibi, bozguncu olmayanların da bulunduğunu beyan etmiştir. Meleklerin sözünü düzeltmek üzere “Ben sizin bilmediğinizi bilirim!” buyurmuş ve bu husus Âdem’in tüm isimleri bilmesiyle teyit edilmiştir.”¹⁴⁸

Yukarıdaki hususlardan anlaşıldığı üzere müellif, ayetin bağlama uygun kısmını seçmekle yetinmiş, hilafet ve istihlaf ile alakalı kısmını göz ardı etmiştir. Oysa medlûlü ile bu kelime, okuyucunun zihnine Âdem’den önce bir ümmetin varlığı düşüncesini yaklaştırmaktadır. Allah Teâla’nın “Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” ayeti ise “Sıfatına layık olmayan her şeyden seni münezzeh tutarız!” demektir. Onların sözündeki tesbih kötülükten tenzihtir.

...ومنه قول أعشى بني ثعلبة: (السريع)

سُبْحَانَ مَنْ عَلَّمَ النَّاسَ الْحِكْمَ

أَقُولُ لَمَّا جَاءَنِي فَخْرُهُ

A’şâ Beni Salebe’nin şu şiiri de böyledir:

Kibri bana geldiğinde derim ki o kibirli Alkame’den münezzehim.

¹⁴⁷el-Enbiyâ 21/27.

¹⁴⁸el-Kurtubî, I, 221-231.

Yani “Alkame’den berîyim.” anlamını ifade eder. Bu ifade es-sebh kelimesinden müştaktır, çekmek ve gidermek anlamındadır. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “Çünkü gündüzün sana uzun bir meşguliyet vardır.”¹⁴⁹ Buradaki sebh, Allah Teâla’yı tüm kötülüklerden tenzih ve tebrîe manasındadır. Ayetteki “hamdin ile” ifadesi ise “Hamt ederek tesbih ederiz.” demektir. İki söz arasında bir ara cümle olması da muhtemeldir. Ayrıca şu anlam kastedilmiş olabilir: “Biz seni tesbih ve takdis ediyoruz, sonra onlar ibadet ve hidayet filini Allah’a nispet etmişler, bunun için Allah’a hamt etmişlerdir. Yani sen gösterdiği hidayet ile hamda en layık olansın. Yine seni takdis ederiz. Seni yüceltir, zikrini layık olmayan her şeye karşı tertemiz kılarız.” Bunu Mucâhid ve diğerleri söylemiştir. Dahhâk ise şöyle der: Senin rızanı kazanmak uğrunda nefislerimizi tertemiz kılarız. Katâde de senin için namaz kılarız, demiştir. Buradaki namaz, her tür tazim, takdis ve tesbihi kapsar: “Allah Rasulü (sav) rükûda ve secdede şöyle derdi: (سُبُّوحٌ قَدُوسٌ رَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ)”¹⁵⁰

Kutsamak lafzı nasıl tasrif edilirse edilsin temizlik ve temizlemek manasındadır. Su kovaşına da (قَدَسٌ) denmiştir çünkü oradan abdest alınır ve temizlenilir. (القادوس) da öyledir.¹⁵¹

Bu bağlamda geçen söz konusu ayete ilişkin incelikli manalar ortaya konulduktan sonra el-Câhız’ın maksadını açıkça görmek mümkün olabilmektedir: uzak olanı yakınlaştırmak. Ancak el-Câhız bununla yetinmemiş, yakınlığı daha da artırmak isteyerek aynı maksatla başka bir ayeti zikretmiştir: “Bu nedenle Allah Azze ve Celle Âdem ve Havva’ya şöyle demiştir: “...ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.”¹⁵² Bu da zalimin ve zulmün yeryüzünde olduğunu gösterir.”¹⁵³

Müellif, okuyucuyu düşüncesine daha da yaklaştırmak için bu ayeti zikreder. Bu yakınlığı ifade etmek üzere, “bu da gösterir ki” ibaresinden sonra sözünün sonunda okuyucu ile düşüncesi arasındaki mesafe âdetâ yok olur, zikrettiği ayet-i

¹⁴⁹el-Muzemmil 73/7.

¹⁵⁰Muslim rivayet etmiştir, Salah, s. 487, Bâb 42; Rükû ve Secdede Ne Denir.el-Kurtubî . I, 233.

¹⁵¹el-Kurtubî, I, 232-234.

¹⁵²Bakara 2/35.

¹⁵³el-Câhız, s. 189.

kerimelerden sonra uzak olan, artık uzak olmaktan çıkar. Bu nedenle el-Câhız, Bakara suresinin 35. ayetinin bir kısmını alır. Ayet şöyledir: “Dedik ki ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.”

“Zalimlerden” yani Allah’a masiyet ile kendilerine zulmedenlerden, demektir. Buradaki ağaçtan kastın buğday, asma ya da incir olduğu söylenmiştir. Zann-ı galibe göre buğday olsa gerektir.¹⁵⁴ “Bu nedenle denilmiştir ki isyan ağacından beslenmiş insan nasıl isyankâr olmaz.”¹⁵⁵

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki el-Câhız, bu ayetler ile kitabında birden fazla maksat için istidlalde bulunmuş ancak kimi zaman - burada olduğu gibi- kendisine ve ayete ilişkin düşüncesine yararlı kısmı kullanmamıştır. Bu kullanım biçimine rağmen belirtilen maksada yani ilk bakışta uzak görüneni yakınlaştırma ve bu yakınlaştırmayı artırma maksadına uygun olarak el-Câhızbu iki ayete yer vererek amacına ulaşmaktadır.

2.1.13. İğneleme (Suhriyye)

el-Câhız “Köpek ve Horoz Hakkında Diyalog” başlığı altında şöyle der:

“Dedim ki köpek için yırtıcı hayvan ve benzeri manası olsaydı insan onu evcilleştiremezdi, vahşi bir karakterde olurdu... evlerde yaşamazdı... tabiatı, yaratılışı, yiyeceği bakımından hayvan manası olsaydı hayvan yemez, insanlara saldırmazdı. Evet, belki kuduz olup sahibine saldırabilir... Ama kendi canını insanlara saldırmak için ortaya atması, âcizlik ve hastalığından dolayıdır. Bazı müfessirler, ‘Onlar, mallarında, isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir.’⁽¹⁵⁶⁾ ayeti hakkında buradaki mahrumun evlere alışkın ve evlerde yaşayan köpekler olduğunu söyler.”¹⁵⁷

Müellif bu yazısında iki paralel konu arasında geçen bir diyalogdan bahseder. İlkinde köpeğin nitelik ve kötülüklerinden söz açar. İkincisinde ise horozun nitelik ve kötülüklerinden bahseder. Müellif yazının başında köpektен söz eder ve iğneleyici

¹⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 254.

¹⁵⁵ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I, 81.

¹⁵⁶ Meâric 70/24-25.

¹⁵⁷ el-Câhız, s. 190-193.

bir dil kullanır. Bu hayvan hakkında eserler, atasözleri ve şiirlerde geçenlerle yetinmez. Bu nedenle görüyoruz ki bir ayeti zikredip oraya başvurur. Burada geçen ayet Meâric suresindedir. Bu ayetin tamamen benzeri, bazı harf değişiklikleriyle Zâriyât suresinin 19. ayetidir: “Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır.” Önceki ayetin başındaki ism-i mevsul ve malum kelimesi bu ayette yoktur.

Müellif bu ayet hakkında bazı müfessirlerin mahrumdan kastın evcil köpek olduğuna dair sözleri aktarır. Bu da müellifin bu bağlamda ele aldığı düşünceye hizmet eden bir yorumdur. Hayvanın kötülüklerinden söz ederken nihayetinde bu canlının kötülüklerinden dolayı her iyilikten mahrum olduğunu ifade eder.

İsteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar; İbn Abbas, İbnü'l-Museyyib ve diğerlerinin dediği gibi yokluktan dolayı insanlardan dilenenlerdir. Mahrum, ise maldan mahrum olandır. Ancak bu hususta ihtilaf edilmiş, İbn Abbas, İbnü'l-Museyyib ve diğerleri şöyle demiştir: İslam'dan hiçbir nasibi olmayan sapkın da mahrumdur. Aişe (ra) da şöyle demiştir: Mahrum, geçimini sağlayacak kazancı olmayan (işsiz) kişidir. Burada geçen (مُحَارِف) (geliri kıt) kelimesi kesralı râ ile mahdud ve mahrum demektir. Mübarek (bereketli) sözünün tersidir. Kişinin geçimi zorlaşıp rızık bulamaz hâle gelince “Falancanın kazancı daraldı.” denir. Katâde ve Zührî ise şöyle der: Mahrum, insanlardan hiçbir şey istemeyen ve ihtiyacını belli etmeyen iffetli kimsedir. Abdurrahman b. Hamid ise şöyle der: Mahrum, mülk sahibi olmayandır. Yine bunun köpek olduğu söylenmiştir. Ömer b. Abdülaziz'den nakledildiğine göre Ömer bin Abdülaziz, Mekke yolundayken bir köpekle karşılaşmış, bir koyunun omuz kemiğini ona atıp bu mahrumdur demiştir. Yine Vehb b. Mâlik'ten nakledildiğine göre mahrum rızıktan mahrum olandır. Lügatteki aslı (الممنوع)dur. Mahrum olmak men olmaktan gelir.

قال علقمة: (البيط)

أَنْ تَوَجَّهَ وَالْمَحْرُومُ مَحْرُومٌ

وَمُطْعَمُ الْغَنَمِ يَوْمَ الْغَنَمِ مُطْعَمُهُ

Alkame şöyle der:

*Koyunların kesildiği gün etinden ikram edilen (köpek) her nereye gitse(rızkını) bulur, mahrum (köpek) ise (her nereye gitse) mahrumdur.*¹⁵⁸

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki el-Câhızhem bu ayeti hem de müfessirlerin bazı sözlerini kullanmıştır. Hatta çoğu müfessirin görüşlerine itibar etmemiş, bu haber ve eser arasında münferit olarak geçtiği için doğrudan uzak olarak nitelenen bir görüşü esas almıştır. Müellifin pek çok görüş arasından münferit bir görüşe yönelmesi, el-Câhız'ın bu ayeti, bu hayvanın diğer hayvanlar arasındaki konumunu düşüren sıfatlarını zikrederken iğneleme ve mübalağa maksadıyla kullandığına ilişkin görüşü teyit etmektedir. el-Câhız bununla da yetinmeyip bu tefsiri ikrar eden insanlarla alay etmiştir. Nitekim şöyle demektedir: “Bazı müfessirlerin ‘Onlar, mallarında isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir.’ ayeti hakkındaki sözlerini işittim. Diyorlar ki buradaki mahrum evlere alışkın ve evlerde yaşayan köpektir. Bunu düşük fikirli aptallardan, aklı azalmış, cehaleti çoğalmış olanlardan başkası söylemez. Bu kişiler, eserleri ya cehaletle ya da inatla reddetmişlerdir.”¹⁵⁹

2.1.14. Dikkat Çekme

Müellif “Tîn ve Zeytûn” başlığı altında şöyle der:

“Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: Tîn’e ve zeytûn’a ant olsun!¹⁶⁰ Zeyd b. Eslem, buradaki ‘tîn’in Dimeşk ve ‘zeytûn’un Filistin olduğunu iddia etmiştir. Oysa Allah Tebâreke ve Teâla’nın sözü kasem ile birlikte gelmiştir. Oysa Dimeşk bildiğimiz Dimeşk, Filistin bildiğimiz Filistin’den başkası değildir.”¹⁶¹

Görüldüğü üzere müellif bu yazısına kitabının çoğu yazısında takip ettiği üslubudevam ettirerek, doğrudan ayeti zikredip başlamıştır. el-Câhız, hemen başlangıçta ayeti vererek okuyucuyu şaşırtmak, okuyucunun beklemesine fırsat tanımamak istemiştir. Yazıyı ayetle başlıklandırmak sözün inceliğindedir. Burada el-Câhız manayı tümüyle değiştirecek kasem vâvı’nı kullanmadan yazıya “tîn ve

¹⁵⁸el-Kurtubî, IX, 30-31.

¹⁵⁹el-Câhız, s. 193.

¹⁶⁰Tîn 95/1.

¹⁶¹el-Câhız, s. 208.

zeytûn” başlığını vermiştir ki bu el-Câhız’ın perde arkasından arzuladığı ince bir maksattır. Bu maksat, bu başlığa ilişkin açıklamaların sonunda verilecektir.

“Tîn’e ve zeytûn’a ant olsun!” ayeti hakkında el-Hasen şöyle der: Biri yediğimiz incirdir, diğeri de yağını sıkığımız zeytindir. İkrime, Mucâhid ve el-Kelbî de böyle bir görüşe sahiptir. Kâb’ın ise şöyle dediği nakledilmiştir: Tîn Dimeşk Mescidi, zeytûn ise Beytu’l-Makdis’tir. Katâde şöyle der: “Tîn, Dimeşk’in üzerinde bulunduğu dağ, Zeytûn ise Beytu’l-Makdis’in üzerinde bulunduğu dağdır. Bize göre bunların doğrusu, tîn’in yediğimiz incir, zeytûn’un ise yağını sıkığımız zeytin olduğunu söyleyen görüştür. Zira Araplar nezdinde Tîn adında bilinen bir dağ olmadığı gibi Zeytûn denilen bir dağ da yoktur. Ancak bir görüşte şöyle denir: Rabbimizin tîn ve zeytûn’a yemin etmesinden kasıt incir ve zeytin bitkilerine kasemdir. Dolayısıyla bu bir görüştür. Zira Dimeşk’te incir bitkisi yetiştiği gibi Beytu’l-Makdis’te zeytin bitkisi yetişir.”¹⁶²

el-Câhız bu ayeti zikrederek kasem üzerinde durmayı amaçlamaz, aksine okuyucunun dikkatini incir ve zeytine çekmek ister. Bu nedenle şöyle der: “Zeyd b. Eslem tîn’in Dimeşk, zeytûn’un Filistin olduğunu iddia etmiştir.”¹⁶³ Burada geçen “iddia etti” ifadesi genellikle batıl hususlar için kullanılır.¹⁶⁴ Böylece el-Câhız’ın bu ifadeyi bu bağlamda nasıl kullandığı tespit edilebilir. Nitekim el-Câhız şöyle der: “İncir ve zeytinin güzellikleri ve yararları üzerinde durmazsan, bunları güzellikleriyle vasfetmezsen ya da benzeri bir şey yaparsan Kur’an’a karşı kötülükle zan beslemiş, teviline faziletinden cahil kalmış olursun. Allah Azze ve Celle yalnızca bunların kadrini anmamış, bilakis bunları zikrederek kasem etmiştir.”¹⁶⁵

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki el-Câhız’ın bu sözü, ayeti zikretmesindeki maksadın dikkat çekmek olduğunu, okuyucunun dikkatini bu iki görüşe yöneltmek istediğini teyit etmektedir. el-Câhız, okuyucunun zihnine düşen yorumlara dikkat çekmiş, bu meselenin ehemmiyetini açıklama gereği duymuştur. el-Câhız bu ayet-i kerimeyi kasem vâvı olmaksızın kullanarak okuyucunun dikkatini kastın yalnızca kasem değil, daha büyük ve daha belîğ olan bir

¹⁶²et-Taberî, XXIV, 501-504.

¹⁶³el-Câhız, s. 208.

¹⁶⁴ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, I, 415.

¹⁶⁵el-Câhız, s. 208.

şey olduğuna çekmek istemiştir. Böylece el-Câhız'ın ayet-i kerimelere yaklaşım metodu ve üslubu gözler önüne serilmiş olmaktadır.

2.1.15. İcâzı Açıklama

Müellif “Allah’ın Sözleri” başlığı altında şöyle der:

“Allah Teâla şöyle buyurmuştur: Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez.¹⁶⁶ Buradaki sözlerden kasıt müellifin harflerden oluşan söz ve konuşmaları değil nimetler, harikalar, sıfatlar ve benzerleridir.”¹⁶⁷

el-Câhız bu yazısına Allah Teâla’nın Lokman suresindeki sözüyle başlar: “Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” Müellif burada ayetin tamamını vermemiş, “Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” kısmını almamıştır. Gerçekte ayetin devamı ilk kısmın amacına delalet ettiği hâlde müellif bunu zikretmemiştir. Konunun sonunda bu önceliğin delili ele alınacaktır.

“Allah Teâla bu ayette yeryüzündeki ağaçlar kalem, kat kat denizler mürekkep olsa buyurmaktadır. Burada “yemudduhu” lafzındaki “hâ” denizlere aittir. Ayetin “arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez.” kısmında zahir aleyhi delaleti mahzûf bir mana vardır. Bu da ne kadar çok kalemler ne kadar engin denizler olsa da Allah’ın sözleri ‘yazmakla’ tükenmez ifadesidir.¹⁶⁸

“Kaffâl şöyle der: Allah göklerde ve yerde olan her şeyi insanların hizmetine amade kıldığını beyan ederken kalemler ve denizler ne kadar çok olursa olsun, Allah’ın yarattığı harikulade ve mucizevi şeyleri yazmakla bitiremez. Kuşeyrî ise şöyle der: ‘Bu sözlerin manası makdûrata döner. Ayetin ilk kadim söze hamledilmesi ve yaratılmış olanların sonunun kaçınılmaz olması, bu makdûratın sonu geldiğinde sonsuz bir ilmi yazmaya güç yetiremez olduğu anlamındadır. Varlığı sınırlandırıp sayılı kıldığından tükenmesi kaçınılmazdır. Kadîm olanın ise sonu yoktur.’ Ebu Ali

¹⁶⁶Lokman 31/27.

¹⁶⁷el-Câhız, s. 209.

¹⁶⁸et-Taberî, XVIII, 571.

ise şöyle der: ‘Buradaki sözlerden kasıt, Allah daha iyi bilir, makduratta olup vücuda gelmemiş şeylerdir. Bu da Kaffâl’in sözüne benzer. Maksat zaten sonsuz olan Allah’ın sözlerinin tükenmez manalara sahip olmasıdır ve insanın kalemler ve denizlerin çokluğu ile tükeneceğini zannetmemesi ve bu tükenmezliği daha iyi anlamasını sağlamak için bir misaldir. Ayetin nüzul manası, Allah’ın kadim sözlerine yöneliktir.

İbn Abbas ise şöyle der: Bu ayetin sebebi Yahudilerdir. Onlar dediler ki ey Muhammed, Allah’ın ‘Size pek az ilim verilmiştir.’¹⁶⁹ sözünden kasıt nasıl biz oluruz? Oysa bize içerisinde her şeyin beyanı olan Tevrat verilmişti. Allah Rasulü (sav) onlara şöyle cevap verdi: Tevrat, çoğun azıdır.¹⁷⁰ Sonra bu ayet nazil oldu.¹⁷¹

‘Ağaç tevhid için zikredilmiştir. Çünkü ağaçları toplamak, ağaç cinsinden hiçbir tane kalmayana kadar tek tek aramak, bunlardan kalem yapıp sözleri yazmak demektir. Burada sözün özü, çoğun bütünü vardır. Çünkü ayetin manası, ‘Ağaçların ve denizlerin yazmasıyla onun sözcükleri tükenmez, ya sözleri nasıl olur?’ ifadesine karşılık gelir.’¹⁷²

Müellif, yazısını “Allah’ın sözleri” diyerek bu ayetten bir ibare ile başlıklandırmıştır ki bu ayeti kullanmadaki maksadını göstermektedir: icazın beyanı. Zira Allah’ın kelamı mucizedir, o da Kur’an’dır. Allah’ın sözleri ise yarattığı harikalardır ve bu da mucizedir. O hâlde Allah’ın hem kelamı hem de sözleri mucizedir. Allah Teâla şöyle buyurmuştur: “De ki ant olsun, insanlar ve cinler bu Kur’an’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar yine onun benzerini getiremezler.”¹⁷³

Bu da ayetten muradın icazın beyanı olduğunu göstermektedir. Bu, İmam Nesefî’nin tefsirindeki sözüdür ancak müellif bunu zikretmemiştir. el-Câhız’ın

¹⁶⁹İsra 17/85.

¹⁷⁰İbn Kesîr tefsirinde zikretmiştir. III, 451. İbn İshak’a atıfla Saîd ibn Cubeyr yahut İkrime’nin İbn Abbas’tan şu lafızla söylediği nakledilmiştir: “(Tevrat) sizin için kâfi olsa da Allah’ın ilminde çok azdır.” el-Kurtubî, VII, 58.

¹⁷¹el-Kurtubî, VII, 57-58.

¹⁷²en-Nesefî, II, 720.

¹⁷³İsra 17/88.

istidlalde bulunduğu bu ayetin devamıdır: “Şüphesiz Allah mutlak güç, hüküm ve hikmet sahibidir.” Yani Allah azîzdir, hiçbir şey onu âciz bırakamaz.¹⁷⁴

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif bu ayeti icazın beyanı maksadıyla vermektedir ancak maksadın özü olan ayetin devamını almamaktadır. Bu da ayeti verdikten sonra aynı yazısında bu amacı benimsediğini teyit eder: “İnce dilli, net akıllı, doğru fikirli, sağlam yapılı bir insan bu sanatlar üzerinde durduğunda mana zayıflamaz, hüküm haddini aşmaz.”¹⁷⁵

2.1.16. Hazırlık (Temhîd)

Müellif “İnsanın Küçük Âlem Olarak İsimlendirilmesi” başlığı altında şöyle der:

“Bilirim ki gökler, yer ve ikisi arasındakiler insan için yaratılmıştır. Allah Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir...¹⁷⁶ Bu yüzden insan, büyük âlem karşısında küçük âlem olarak isimlendirilmiştir. Çünkü insanda, büyük âlemde bulunan şekiller toplanmıştır. İnsanın beş duyusu ve beş mahsûsatı olduğu bilinmektedir.”¹⁷⁷

Müellif burada, genel âdeti olduğu üzere ayetin tamamını vermemiştir. Bu ayet Câsiye suresinde geçer ve ayetin tamamı şöyledir: “Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.”

“Hizmetine vermek menfaati için yaratmaktır. Bütün bunlar bizim hizmetimize verilmiştir ki faydalanalım. Ayetteki ‘her şeyi kendi katından’ lafzı için İbn Abbas şöyle der: Bütün bunlar Allah’tan bir rahmettir. Zeccâc ise şöyle der: Bütün bunlar Allah’ın bir fazlı ve ihsanıdır.”¹⁷⁸

Ayetteki “her şeyi kendi katından” lafzı, “Onun fiili ve yaratması onun bir ihsanı ve nimetidir.” demektir. İbn Abbas, el-Hacderi ve başkaları, mîm harfini

¹⁷⁴en-Neseî, II, 720.

¹⁷⁵el-Câhız, s. 210. Muhakkik burada geçen (الحسر) ifadesinin zayıflamak, bitkin düşmek anlamında olduğunu belirtir. “Eşek zayıfladı” yani bitkinlikten bacağı inceldi demektir.

¹⁷⁶el-Câsiye 45/13.

¹⁷⁷el-Câhız, s. 212.

¹⁷⁸el-Begavî, VII, 242.

kesralı, nûn harfini şeddeli ve hâ harfini tenvinli olarak (جَمِيعاً مِّنْهُ)¹⁷⁹ masdara mansub şeklinde okumuştur. Ebu Amr da Muslime'nin fazl ve ikram anlamında (مِنَّة) diye okuduğunu söyler. Muslime ibn Muhârib'den de el-men ifadesine kinaye hâ'sı ekleyerek (جَمِيعاً مِّنْهُ) diye okuduğu nakledilmiştir. Ebu Hâtim'e göre bu mahzuf bir iptidai haberdir. Yani (ذلك) veya (هُوَ مِّنْهُ) demektir. Cemaatin kıraati ise açıktır.¹⁸⁰

Yukarıda belirtilen beliğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki el-Câhızbu ayeti, insanı onurlandırma manalarıyla birlikte kullanmış; Allah'ın göklerde ve yerde olan her şeyi nasıl insanın hizmetine sunduğunu, bütün bunların hizmetine verildiği insanın küçük âlemi temsil eden insan olduğunu, tüm kâinatı teşkil eden büyük âlemin hizmetine verildiği insanın nasıl küçük âlem olduğunu bildirmeye hazırlık maksadıyla izah etmiştir. Bunu, el-Câhız'ın metodunda açıkça görebilmek mümkündür. el-Câhızgüzel açılış ve güzel hazırlık dediği bir üslubu esas alarak başlangıçta sona ve sonuca işaret etmektedir.

2.1.17. Delâleti Genişletme

Müellif, “Öyle Olmadığı Hâlde Şeytan Denilenler” başlığı altında şöyle der:

“İddia etseniz ki Peygamber (sav) peşinden güvercinin takip ettiği bir adama bakıp “Bir şeytan, bir şeytanı takip ediyor”¹⁸¹ hadisi güvercin hakkındadır, deriz ki sen bunların gerçek şeytanlar olduğunu mu iddia ediyorsun, yoksa bu hadisten maksat adamın şeytan olduğu mudur?¹⁸² Nitekim ayette şöyle geçer: “...cin ve insan şeytanları...”¹⁸³

Müellif burada En'am suresindeki ayetin bir kısmını zikreder ki ayetin tamamı şöyledir: “İşte böylece biz her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar. Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı. O hâlde, onları iftiralarıyla baş başa bırak.” Ancak müellif Kur'an'da önce insan geçtiği hâlde önce cini belirtmiştir.

¹⁷⁹Bu şâz bir kıraat olup mutemet değildir. el- Kurtubi. VIII, 117.

¹⁸⁰el-Kurtubî, VIII, 117-118.

¹⁸¹Araştırmanın ikinci bölümünde bu hadisten söz edilecektir.

¹⁸²el-Câhız, s. 299.

¹⁸³En'am 6/112.

“Ey Muhammed, biz senden önceki peygamberleri ve elçileri de imtihan ettik, onlara kendi kavimlerinden olanları, birbirlerine vahyeden şeytanları düşman kıldık. Bu şeytanlar ya insandan ya da cinlerdendi, hepsi de onları inkâr etmişlerdi.”¹⁸⁴

“Arapların dilinde şeytan; insandan, cinden, hayvandan ve diğer her şeyden isyan edenler için kullanılır. Ömer ibnu'l-Hattâb bir beygire¹⁸⁵ binerken onu çalılıma yürüttü, onu kamçılıyarak daha çalılıma yürüttü, sonra inip şöyle dedi: Beni ancak bir şeytana bindirdiniz, kendimi zorlayarak inebildim.

Ebu Cafer şöyle der: İsyankâr her şeye şeytan denir. Çünkü ahlak ve davranışında kendi cinsinden olanların ahlak ve davranışlarından farklıdır ve bu yüzden iyilikten uzaktır. Bunun şu sözden alındığı söylenir: “Evim evinden şeytanlaştı. Yani uzaklaştı, uzak düştü.

ومنه قول النابغة الذبياني: (الوافر)

نَأَتْ بِسُعَادَ عَنْكَ نَوَى شَطُونُ فَبَاءَتْ وَالْفُؤَادُ بِهَا رَهْمِينُ

Yine Nâbiğa ez-Zübyânî'nin sözü de böyledir:¹⁸⁶

“Uzak” bir yön Suâd’ı senden uzaklaştırdı

Sonra uzaklaştı, gönül ona rehin kaldı

Şiirde geçen (النوى) yöneldiği yön, (الشطون) ise uzak demektir. Bu teville göre şeytan, şatane fiilinin fiâlun kalıbındadır.

ومما يدلّ على أنّ ذلك قول أمية بن أبي الصلت: (الخفيف)

ثمّ يُلقَى في السّجنِ والأكبالِ أَيْمًا أَيْمًا شِاطِينِ عَصَاهُ عَكَاهُ

¹⁸⁴et-Taberî, IX, 497.

¹⁸⁵Burada geçen birzevn kelimesi at/beygir anlamında olup Arapça bir kelime değildir. İri cüsseli, sağlam yapılı at demektir. Tâcu'l-Arûs (برذن) maddesi, et-Taberî. I, 109.

¹⁸⁶Divanı, s. 256. et-Taberî. I, 110.

Ümeyye ibn Ebi's-Salt'in sözü de bunu gösterir:¹⁸⁷Her kim (emirden uzaklaşan) isyankâr bir şeytan olursa hesaba çekilir, sonra zincirlere vurulup zindana atılır.

Şayet (شاط - يشيط) fiilinden fâ'lân (فَعْلَان) kalıbında olsaydı (شائط) derdi, oysa (شائطن) demiştir. Çünkü (شطن - يشطن) fiilinden (شائطن)dir.¹⁸⁸

Buna göre mana, insanlar ile birlikte olan şeytanlar ve cinler ile birlikte olan şeytanlardır. Yoksa insan olan şeytanlar değildir. Esbât'ın Suddî'den şöyle dediği nakledilmiştir: İns şeytanları, insanları saptıran şeytanlar ve cin şeytanları da cinleri saptıran şeytanlardır. Bu ikisi bir araya gelip birbirlerine şöyle der: Ben arkadaşımı şöyle şöyle saptırdım. Böylece birbirlerine öğretirler. İkrime'den de benzer bir görüş nakledilmiştir. Ayetteki “Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar.” kısmı ise batıl ile süslenen laflardır. Şöyle denir: Sözü ve delilini yaldızladı. Bunu batıl yolla yaparsa süslemiş ve çarpıtmıştır. İkrime'nin şöyle dediği nakledilmiştir: dille batılı süslemek.”¹⁸⁹

Böylece el-Câhız'ın tüm müsemması ile şeytanı ele almak istediği açığa çıkmaktadır. Sonra bir hadis-i şerif zikredip ardından bir ayet-i kerimeye yer vererek bu lafzın birden fazla anlam kazanabildiğini açıklar. Bu ayeti bu bağlamda belirtip kullanması “şeytan” kelimesinin manasını genişletme amacına uygundur.

el-Câhız'ın devamında söylediği sözler de bu amaca işaret etmektedir: “Ebu'l-Vecîh el-Aklî bir defasında şöyle demişti: “Şeytanım tepeme bindiği sırada!” denildi ki “Hangi şeytanları kast ediyorsun?” Dedi ki öfke. Araplar her canlıya şeytan der. “Bu ancak bir şeytandır.” derken çirkin ve kötü, fitne veya şiddetli bir musibet olduğunu anlatmak isterler...”¹⁹⁰

el-Câhız bu görüşleri vererek şeytan kelimesinin anlamını genişleten delaletleri bir araya getirmeye çalışır. Müellif buna benzer bir yaklaşımı, “Sözün Tasgir Yönleri”¹⁹¹ başlığı altında, “Rûhu'l-kudüs” kelimesinden söz ederken sergiler ve bunun Cibril'in isimlerinden biri olduğunu, aynı zamanda masumiyet ve tevfik manası olduğunu, Rûhullah'ın da manası olduğunu ifade edip şöyle devam eder:

¹⁸⁷Divanı, s. 641...: demiri sertleştirmektedir. *el-Lisân* (عكو) maddesi, et-Taberî. I, 110.

¹⁸⁸et-Taberî, I, 110.

¹⁸⁹et-Taberî, IX, 479-501.

¹⁹⁰el-Câhız, s. 300.

¹⁹¹el-Câhız, s. 336.

“Azze ve Celle şöyle buyurmuştur: “İşte sana da emrimizle, bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik.”¹⁹² Yani Kur’an’ı.¹⁹³

el-Câhız’ın bir kısmını aldığı bu ayet Şûra suresinin 52. ayeti olup tamamı şöyledir: “İşte sana da emrimizle, bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, kendisiyle doğru yola eriştireceğimiz bir nur yaptık. Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.”

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif bu ayeti ise “ruh” kelimesinin delaletini genişletmek maksadıyla zikretmiş, burada Efendimiz Muhammed’e (sav) vahyedilmiş kelâm olan Kur’an manasında olduğunu ifade etmiştir.

2.1.18. Ayırt Etme (Tefrik)

Müellif “Kertenkelelerin Topluca Öldürülmesi” başlığı altında şöyle der:

“Fasık insan için habis denir. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kim bu habis ağaçtan¹⁹⁴ yerse mescidimize yaklaşmasın.” Allah Azze ve Celle’nin şu ayeti ise bundan farklıdır: “Habis kadınlar, habis erkeklere yaraşır...”¹⁹⁶¹⁹⁵

Müellif bu yazısında hissî habis ile manevi habis arasındaki farka değinerek şöyle der: Fasık insan için habis denir. Zira fisk bir şeyden çıkıp terk etmektir.

كما قال رؤبة:(الرَّجَز)

فواسقاً عن قصدها جوائزا

يَهْوِين فِي نَجْدٍ وَغَوَارَا غَائِزَا

Ru’be şöyle der:¹⁹⁷

¹⁹²Şûrâ 42/52.

¹⁹³el-Câhız, s. 340.

¹⁹⁴Ibnu’l-Esîr şöyle der: Kasıt sarımsak, soğan ve pırasadır, s. 306. Bu hadis hakkında ikinci bölümde açıklama yapılacaktır.

¹⁹⁵Nur 24/26.

¹⁹⁶el-Câhız, s. 306.

Develer yükseklerden ve alçaklardan (dere tepe) yürürler

Kimi zaman da yönlerini şaşırıp yoldan saparlar

Burada (الفواسق)tan kasıt, yükseklerden uzaklaşıp yolundan sapan devedir. Dindeki fisk ise dinin maksadından uzaklaşmaktır. Araplardan semai olarak nakledildiğine göre “Taze hurmayı kabuğundan fisk ettim.” yani çıkardım demektir. Fare fisk etti yani yuvasından çıktı. Bazı ilim ehli de Arapların şu sözünü nakleder: Fisk genişletmektir. Araplar der ki “Nafakada fisk etti.” Yani nafakayı genişletti, demektir. Yine der kifasığa fasık denilmesinin sebebi, Allah’ın haramlarını (işlemede) genişletmesidir.¹⁹⁸

Sonra müellif maddi habisten söz ederek bunun, sarımsak, soğan bitkisi gibi kötü veya tiksindirici koku olduğunu belirtir. Okuyucunun maddi habisi manevi habisten ayırt etmesini sağlamak amacıyla Kur’an-ı Kerim’den Nur suresinin 26. ayetinin bir kısmına yer verir ki ayetin tamamı şöyledir: “Kötü kadınlar, kötü erkeklere; kötü erkekler de kötü kadınlara; temiz kadınlar temiz erkeklere, temiz erkekler de temiz kadınlara layıktır. O temiz olanlar, iftiracıların söyledikleri şeylerden uzaktır. Onlar için bir bağışlanma ve bolca verilmiş iyi bir rızık vardır.”

“İbn Zeyd şöyle der: Habis kadınlar, habis erkeklere yaraşır... Mücâhid, İbn Cubeyr, Atâ ve müfessirlerin çoğu, konuşması habis kadınlar konuşması habis erkeklere yaraşır, konuşması habis erkekler de konuşması habis kadınlara yaraşır, demiştir. en-Nehâs, Meâni’l-Kur’an adlı eserinde şöyle der: Bu ayet hakkındaki en iyi görüş budur. Ayetin şu kısmı da bu görüşün doğruluğunu gösterir: O temiz olanlar, iftiracıların söyledikleri şeylerden uzaktırlar. Yani Âişe ve Safvân, habis erkeklerin ve habis kadınların söyledikleri şeylerden uzaktır.”¹⁹⁹

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmalıdır kiel-Câhız, bu ayeti manevi habis ve fisk ile maddi habis arasındaki farkı açıklamak maksadıyla beyan ederek okuyucunun zihninde bu meseleyi açıklığa kavuşturmuştur.

2.1.19. Açıklama ve Ayrıntılandırma (Şerh ve Tafsil)

Müellif “Sonradan Ortaya Çıkmış İslami Kelimeler” başlığı altında şöyle der:

¹⁹⁷Divanı, s. 190. et-Taberî, XV, 290.

¹⁹⁸et-Taberî, XV, 290-292.

¹⁹⁹el-Kurtubî, VI, 159.

“Önceden var olmadığı hâlde sonradan ortaya çıkmış isimler geçmişteki isimlerden teşbih yoluyla türetilmiştir. Mesela hem cahiliye hem de İslam dönemlerinde yaşamış olanlara muhadram (مخضرم) denir. Türetilen yeni isimlerden biri de İslam’ı gördüğü hâlde küfründe ısrar edenler için kullanılan münafik ismidir. Bu isim (التَّافِقَاءُ وَالْقَاصِعَاءُ وَالِدَائِمَاءُ) kelimelerinden alınmıştır.²⁰⁰ Müşrik ve kâfir de böyledir. Yine teyemmüm gibi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “...o zaman temiz bir toprağa yönelin...”²⁰¹ Yani bu toprağı araştırın ve niyet edin. Yine şöyle buyurmuştur: “...onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin...”²⁰² Bu konuda o kadar çok söz edilmiştir ki nihayet teyemmüm bizatihi mesh hâline gelmiştir.”²⁰³

Hadiste sonradan ortaya çıkmış bazı İslami kelimelere yer verilmiştir. el-Câhız örneğin teyemmüm lafzını belirtir ancak meseleyi düzeltmeye çalışarak okuyucunun anlaması ve teyemmümün detaylı açıklanması için Kur’an’dan bir ayete yer verir. Müellifin bazı kısımlarını aldığı ayet Maide suresinin 6. ayeti olup tamamı şöyledir:

“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız, seferde bulunursanız, abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (teyemmüm edin). Allah, size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o, sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”

Lügatte teyemmüm yöndür (القصد). Araplar der ki Allah’tan inanetiyle teveccühte bulunmasını dilerim yani yönünü düzeltmek.

ومنه قول امرئ القيس: (الطويل)

وَأَنَّ الْحِصَى مِنْ تَحْتِ أَقْدَامِهَا دَامَ

وَمَا رَأَتْ أَنَّ الشَّرِيعَةَ وَرُدُّهَا

²⁰⁰Bunlar cirboğa yuvasının yedi isimleri arasındadır. bk. *el-Lisan* (دمم) maddesi, s. 332.

²⁰¹Nisa 4/43. Aynı lafızla Maide suresinin 6. ayetinde de geçer.

²⁰²Maide 6/6.

²⁰³el-Câhız, s. 332.

İmru'l Kays'ın şiiri de böyledir:

Deve varacağı yerin su olduğunu görünce

Ayağının altını çakıl taşlarıyla kanatsa da

Gözleri Dâric Dağı'ndaki pınara “teyemmüm” eder (yönelir)

Yosunları görünen (o pınar) bir gölgeliktedir çünkü

Toprak (الصعيد) için yeryüzünde yükselen her şey denilmektedir. Toprak, kum, ağaç, taş ve bitkiler buna dâhildir. Bu, Malik'in görüşüdür. Yine şöyle denilmiştir: Bu, toprağın bir cinsidir. Toprak, kum, çinko ve kirece hastır. Bu ise Ebu Hanife'nin görüşüdür. Yine sadece toprak olduğu söylenmiştir. Bu da Şafii, Ahmed b. Hanbel ve tabilerinin görüşüdür. Onlar Allah şu ayetini delil göstermiştir: “ve yalçın bir toprak hâline geliverir.”²⁰⁴ Yani düz ve temiz bir toprak. Sahih-i Müslim'de de böyle sabit olmuştur.²⁰⁵

Huzeyfe ibnu'l-Yemân'dan Allah Rasulü'nün (sav) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Biz, (diğer) insanlar üzerine üç şeyle üstün kıldık: Saflarımız meleklerin safları gibi yapıldı. Yeryüzünün her tarafı bizim için mescit kılındı. Su bulmadığımız zaman toprak bize temizleyici kılındı.” Başka bir lafızda “Su bulmadığımız zaman yeryüzünün toprağı bize temizleyici kılındı.” şeklinde geçer. Dediler kitoprağın temizleyici özelliğı imtihan makamındadır, aksi takdirde bu zikredilirdi. Buradaki (الطَّيِّب) için helal olduğu, başkaları ise necis olmayan anlamında olduğu söylenmiştir. İbn Abbas şöyle der: Toprağın en iyisi ekim toprağıdır. İbn Ebi Hatim rivayet etmiş,²⁰⁶ İbn Mirdeveyh, tefsirinde merfudur demiştir.²⁰⁷

²⁰⁴ Kehf 18/40.

²⁰⁵ IV, No. 522. İbn Kesîr Tefsiri. IV, 82

²⁰⁶ III, No. 5374.

²⁰⁷ İbn Kesîr Tefsiri, IV, 82-84.

Böylelikle el-Câhız, İslam'ın gelmesiyle farklı anlama kazanan kelimelerden biri olan teyemmüm konusunu açıklayıp manasının yönelmek ve kast etmek olduğunu ifade etmektedir. Ardından insanların bu lafzı çokça kullanması sonucu teyemmümün bizatihi meshetmek manası kazandığını izah etmektedir. el-Câhız yalnızca İslam'ın gelmesiyle yeni anlamlar kazanan kelimelerle yetinmemekte, çokça kullanım sonucu mana gelişimi üzerinde de durmaktadır. Bu nedenle okuyucunun bu lafzın aslında nasıl olduğunu anlaması için bu ayet-i kerimeye başvurmakta, ardından ayetin “Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin.” şeklindeki devamını vererek kelimenin semantik gelişimini açıklamaktadır. Bu ayet Nisa suresinin 43. ayetinde de aynı lafızla geçmektedir ancak (مِنْهُ) kısmı mahzuftur. Anlaşılacağı üzere el-Câhız bu iki ayeti açıklama ve ayrıntılandırma maksadıyla kullanmıştır.

Araştırmanın konusu olan *el-Hayevân* adlı eserin ilk bölümünün sonunda müellif Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler zikretmekte ancak bu ayetleri istediği bir maksatla değil de ister âlim ister tabi ister sahabi ister müfessir olsun belirli bir hikâye içindeki şahsiyetlerin dilinden yahut iki taraf arasındaki münazara biçiminde zikretmektedir.

Müellifin kitabın birinci bölümünün sonlarına doğru yer verdiği bu diyalog türüne örnek olarak “Sözün Tasgir Yönleri” başlığı altında geçenler şu şekilde belirtilebilir:

“Bir gün Ömer, adamın birinin şöyle dua ettiğini işitti: Allahım beni azlardan kıl! Dedi ki ‘Bu dua da nedir?’ Dedi ki Ben Allah Azze ve Celle'nin şöyle buyurduğunu işittim: ‘Kullarımdan şükredenler pek azdır.’²⁰⁸ Yine şu ayet: ‘Onunla beraber sadece pek az kimse iman etmişti.’²⁰⁹ Ömer şöyle cevap verdi: Bilinen dualardan okumalısın.”²¹⁰

Bu paragrafta iki ayetin farklı yönlerini görüyoruz: İlk ayet Sebe suresinin 13. ayetinin bir kısmıdır ve tamamı şöyledir: “Cinler, Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı. Ey Davud ailesi, şükredin! Kullarımdan şükredenler pek azdır.”

²⁰⁸Sebe 34/13.

²⁰⁹Hûd 11/40.

²¹⁰el-Câhız, s. 338.

İkinci ayet ise Hud suresinin 40. ayetinin bir kısmıdır ve tamamı şöyledir: “Nihayet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh’a dedik ki ‘Her cins canlıdan (erkekli dişili) birer çift, bir de kendileri hakkında daha önce hüküm verilmiş olanlar dışındaki ailen ile iman edenleri ona yükle.’ Ama onunla beraber sadece pek az kimse iman etmişti.”

Bu ayetlerin Ömer (r.a) ile konuşan adamın dilinden verildiği eserde görülmektedir. Yani el-Câhız bu iki ayeti, akış gereği olayı anlatırken zikretmektedir, yoksa bu ayeyleri zikretmekte belirli bir maksadı yoktur.

Bu bağlamda müellif yine İbn Abbas’ın dilinden bir hikâye anlatır. O Allah Rasulü’nün (sav) amcasının oğlu, ümmetin büyük âlimi, Kur’an’ın tercümanı idi. el-Câhız onun hakkında şöyle der: “İbn Abbas, namazdan ayrılmak isteyen için (انصرفوا) demelerinden hoşlanmazdı. Aksine namazdan çıkmak için (قَضُوا الصَّلَاةَ) ‘Namaz bitti!’ demelerini isterdi. Zira Allah Teâla şöyle buyurmuştur: Sonra da yüz çevirip giderler. Allah da onların kalplerini çevirmiştir.”²¹¹ Ayetin tamamı şöyledir: ‘Bir sure indirildi mi, sizi bir kimse görüyor mu diye birbirlerine göz ederler, sonra da yüz çevirip (sıvışıp) giderler. Anlamayan bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini çevirmiştir.’²¹²

Görülüyor ki el-Câhız bu ayeti, İbn Abbas’ın dilinden illet ve beyanı açıklamak için vermekte, ayrıca başkasının dilinden de olsa bu ayeti belirtmenin amacına özen göstermektedir. Yine bu bağlamda müellif “Bir Grup Müfessir Hakkında En-Nazzâm’ın Görüşü ve Tevilde Zorlama Şekilleri” başlığı altındaki bir paragrafta aynı yolu izler.²¹³

Bu bölümde Mutezile imamlarından Nazzâm’ın dilinden on yedi ayete yer vererek okuyucuya Kur’an tevilinde zorlamaya başvuran bir grup müfessir hakkında Nazzâm’ın görüşünü açıklar. el-Câhız’ın, Nazzâm’ın dilinden yer verdiği ayetlerden biri şudur: “Şüphesiz mescitler Allah’ındır...” Nazzâm’ın dilinden şöyle der: Allah’ın “Şüphesiz mescitler Allah’ındır...”²¹⁴ ayeti hakkında Allah Azze ve Celle’nin bu

²¹¹Tevbe 9/127.

²¹²el-Câhız, s. 342.

²¹³el-Câhız, s. 343.

²¹⁴Cin 18.

ayetle namaz kıldığımız mescitleri kast etmediğini, aksine alınların ve insanların üzerine secde ettiği el, ayak, alın, burun ve diz gibi her şeyin kast edildiğini söylerler...”²¹⁵

“Burada geçen (الثَّقَنَةُ) kelimesi eşek ve devenin dizi ve yere değen diz kapağı, uyluk ve baldır gibi organlar için kullanılır. *Sıhah*’ta şöyle geçer: İnsan çöktüğünde yere değen ve sertleşen dizler ve diğerleri gibi organlardır. Çoğulu (ثَقَنٌ وَثَقِنَاتٌ)dir. Metindeki (الْكِرْكِرَةَ) ise bu organlardan biri olup beş dayanağı ifade eder.

قال العجاج: (الرجز)

كِرْكِرَةَ وَثَقِنَاتٍ مُلْسِ

خَوَى عَلَى مُسْتَوِيَاتٍ خَمْسِ

el-Accâc şöyle der:

(Deve) beş dayanağı üzerine çöker

Döşü ve “diz kapakları” üzerine

İnsanın diz kapağına gelince, Haricilerin lideri Abdullah ibn Vehb er-Râsibî’ye çok namaz kıldığından ve secdeleri uzun tutup diz kapaklarında izi olduğundan (ذَوِ الثَّقِنَاتِ) denilirdi. Cemaat ve insan topluluğu için de bu kelime kullanılır...²¹⁶

el-Câhız’ın, Nazzâm’ın dilinden yer verdiği bu ayet Cin suresinin 18. ayeti olup tamamı şöyledir: “Şüphesiz mescitler, Allah’ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.”

“Yahudiler ve Hristiyanlar kilise ve havralarına girdiklerinde Allah’a şirk koşarlardı. Bunun üzerine Allah, Peygamber’ine (sav) yalnızca Allah’ı birlemelerini emretti. İbn Abbas der kibu ayet nazil olduğunda yeryüzünde Mescid-i Haram ve Mescid-i İlya’dan (Beytu’l-Makdis) başka mescit yoktu. el-A’meş ise şöyle der: Cinler dediler ki ‘Ey Allah’ın Rasulü, bize izin ver de mescidindeki namazlara

²¹⁵el-Câhız, s. 343.

²¹⁶İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, I, 489-490.

seninle birlikte şahit olalım.’ Sonra Allah bu ayeti indirdi. Namaz kılın ama insanların arasına karışmayın.”²¹⁷

Bu tevillerden sonra maksadın, namazların kılındığı ve özel bir ibadet için tahsis edilmiş yer ismi olan malum mescit olduğunu açıklamıştır. Görüldüğü gibi el-Câhız, Nazzâm’ın bazı müfessirler hakkındaki görüşlerini vermiş, mescitleri alın ve insanın üzerine secde ettiği organlar şeklinde tevil edenlerin manayı nasıl zorladıklarını açıklamıştır. Müellif, yukarıdaki örnekteki gibi açıklama maksadıyla on yedi ayete yer vermiştir.

2.1.20. Hususileştirme (Manayı Tahsîs)

Bu bağlamda Câhız şu sözü nakleder: Allah Teâla’nın “Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?”²¹⁸ ayetindeki (النَّعِيمِ) için kışın sıcak su, yazın soğuk su derler.²¹⁹ Burada bu ayet hakkında müfessirlerin çeşitli görüşleri olduğu hâlde tüm görüşlere yer vermez. Sadece bir görüşle yetinir, buna göre nimetlerden kasıt kışın sıcak su, yazın soğuk sudur. Ancak müfessirlerden birinin dilinden bu görüşü naklederken ismini belirtmez. Çünkü paragrafın başında “derler” ifadesini kullanır. Ancak el-Câhız, söz konusu nimetleri bazı müfessirlerin belirttiği hususlarla tahsis etmek ister. Bu nedenle tahsis maksadıyla bu ayeti bu tefsir eşliğinde verir.

Yine bu bağlamda müellif, araştırmanın konusu olan eserinin birinci bölümünün sonundaki²²⁰ “Hayvanlardan Hiciv Örnekleri”²²¹ başlığı altında iki ayet-i kerimeye yer verir. Ayetleri verip üzerlerinde yorumlarda bulunur ve her birinin maksadını açıklar.

Câhız şöyle der: “Mâbed köpeğin öldürülmesinden bahsederken şu ayeti okur: ‘Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz hâlde, onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini onlara anlat. Dileseydik o ayetlerle onu elbette yüceltirdik. Fakat o, dünyaya saplanıp kaldı da

²¹⁷İbn Kesîr Tefsiri, XIV, 154.

²¹⁸Tekâsur 102/8.

²¹⁹el-Câhız, s. 347.

²²⁰el-Hayevân kitabıdır.

²²¹el-Câhız, s. 352.

kendi heva ve hevesine uydu. Onun durumu köpeğin durumu gibidir: Üzerine varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte bu, ayetlerimizi yalanlayan toplumun durumudur. Şimdi onlara bu olayları anlat.’ Ebu İshak şöyle der: Bu illetle köpeği yaratıkları en şerlisi saysam Allah Teâla şöyle buyurmuştur: ‘Ant olsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar.’²²² Deve, inek ve koyun için daha fenadır... En azından kötülerken hayvanlar ile köpeği bir arada saymalıydın. Ne zaman bu hususta insaf edersen hayvanın aleyhine olan hususları aldığın gibi lehine olan şiirleri, atasözleri, haberleri ve ayetleri de alman gerekirdi.”²²³

Yukarıda belirtilen belîğ ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır ki müellif bu iki ayeti Mâbed ile Ebu İshak arasındaki münazara yoluyla zikretmekte, münazara sonrasında hüccetin beyanı maksadıyla onların dilinden bu iki ayeti vermektedir. Görüldüğü gibi her biri hüccet olarak kendi görüş ve delilini sunmakta, müellif de onların sözlerini onların dilinden belirtmektedir.

Bu bölümün ilk kısmında geçen hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız, bu belîğ ayet-i kerimeleri, *el-Hayevân* kitabının konularında pek çok amaçla kullanmıştır. Bu amaçlar, kim zaman kendisiyle, kimi zaman okuyucuyla, kimi zaman akli mezhebiyle, kimi zaman kendisini diğerlerinden ayıran belagat mezhebiyle ilgilidir. Araştırmanın ilk kısmında bu yirmi amaca yer verilmiştir. Okuyucunun bu araştırmanın ulaşmak istediği düşünce ve anlamı yakalayabilmesi amacıyla yukarıda belirtilen hadis-i şeriflerin belagat yönleri ve lügavi manaları üzerinde durulmuştur.

2.2. HADİSLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI

İkincisi: Aşağıdaki maksatları içeren hadis-i şeriflerin kullanılması

- 1- Gereçlendirme
- 2- Sözlük kullanımının açıklanması

²²²A’râf 7/179 Eksik kısmı şöyledir: “İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”

²²³el-Câhız, s. 356.

- 3- İsti' nas ve Dolaylı İstidlal
- 4- Şer'i hükmü beyan etme
- 5- Düşüncenin zenginleştirilmesi
- 6- Karışık kavramın düzeltilmesi, sonra da bu düzeltmenin vurgulanması
- 7- Hüccet ve burhanın açıklanması
- 8- Muvâfaka ve tevfiik kavramlarının açıklanması
- 9- Nefret ettirmede mübalağa
- 10- Delaletin genişliğini beyan etme
- 11- Tanıtma ve onurlandırma
- 12- İki şey arasındaki farkı beyan etme
- 13- Kişiselleştirme
- 14- Lügat açısından türeyenleri açıklama
- 15- Bilmek ve bilgi sahibi olma
- 16- Lügatın kullanılması yoluyla şer'i hükmü beyan etme
- 17- Sebebi ve illeti beyan etme
- 18- Kıyas

2.2.1. Gerekçelendirme

Müellif, birinci cildin mukaddimesinde “Allah senin şüpheni gidersen, şaşkınlıktan korusun, seninle bilgi arasında nesep, doğruluk arasında da sebep yaratsın.”²²⁴ demek suretiyle herkesi kitabını okumaya davet etmektedir. Böyle söylemesinin nedeni ise kitabını okuyan bazı kimselerin kitapta yer alan bazı kusurların var olduğu bilgisinin kendisine ulaşmış olmasıdır. Bunun üzerine kitapta yer alan düşünce, tartışmalar bakımından her bir eksikliğe karşı bu mukaddimedeki cevaplara yer vermiştir. Verdiği cevaplar sona erdikten sonra da “Şayet biz bu serzenişte ve tavırda bir hata ettiysek bize karşı eleştiri yapanlar hakkımızda ne Kur'an'ın hükmünü dikkate almış ne de Rasûl'ün (sav) edebini takınmış olmaları nedeniyle kötü davranmayı ve kınanmayı daha fazla hak etmekteyizdir. Allah Azze ve Celle şöyle buyurmaktadır: Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü

²²⁴el-Câhız, s.3

yüklenmez.²²⁵ Peygamber (sav) de şöyle buyurmaktadır: Sağ tarafın hesabını soldan sorma. Allah'ın hükmü ve Rasûlü'nün ile indirilen kitabın adabı ve aklı hüccetlerinin işaret ettiği işte budur.”²²⁶

Müellif, kitabı okuyan herkesin hemen söze saldırmaması ve okuyucuları kitabın sahibine hamle yapmaktan uzaklaştırmak için söz konusu açıklamayı yapmıştır. Belli bir okuyucuya yönelik bu yaklaşımı kullanmak yoluyla başka okuyucuya bir gerekçelendirme yapmaktadır. Ayet gerekçelendirme için kullanılmış olup bu hususta kendisini rahat ve huzurlu bulan aynı okuyucuyu da kapsamına almaktadır. Ancak bu noktada el-Câhız ayet-i kerimeyi zikretmekle yetinmemiş, kendini temize çıkarmak için bunun ardından bir de hadis-i şerif dile getirmiştir. Böylelikle söz konusu okuyucuyu zikretmek suretiyle kitabı okuyan kimsenin benzeri bir kınama eylemi yapması hâlinde günah işlemiş olacağını vurgulamaktadır.

Rasûlullah'ın (sav) hadisi olarak zikredilen cümle öncesinde el-Câhız'ın, “Peygamber (sav) dedi ki” şeklinde bir ifade kullandığı görülmektedir. Ancak bu ifadenin kaynağı araştırılınca, birçok kaynakta yer aldığına göre bunun, sözü söyleyen kişiye nispet edilmesinde ihtilaf olduğu tespit edilmiştir.

“Ebu'l Yekzân dedi ki *el-Haşhâş İslâm'dan haberdar olunca Peygamber'e (sav) gelerek şöyle dedi: Ey Allah'ın Nebisi, benim sorumlu olmadığım husus nedir, diye sorduğumda buyurdu ki 'Sağ tarafının yaptığından sol tarafın sorumlu değildir.! dedi ve Müslüman oldu. Dedi ki: ibadiyenin liderlerinden Ali b. El-Husayn b. Mâlik b. El-Haşhâş Medîd halkı ile savaştı, sonra öldürüldü.*”²²⁷ el-Câhız'ın işaret ettiği gibi, yukarıdaki haber ifadenin, Rasûlullah'ın (sav) sözü olduğunu açıklamaktadır. Ancak örneklerin çoğunda ifadelerin uyumlu olmadığı görülmektedir. Bu kimse suçlunun işlemiş olduğu suçla kendisini temize çıkarıyor, denilir. “Sağ tarafından sol tarafın sorumlu değildir.” ifadesiyle “Yakın, bir başka yakının günahını üstlenmez, anlamı ortaya çıkar.” diyorlar.²²⁸

²²⁵Bu ayetle ilgili olarak daha önce değerlendirme yapılmış birinci bölümde bunun kullanılma maksadı açıklanmıştı. Ancak meseleyi netleştirmek için bir defa daha tekrarladık.

²²⁶el-Câhız, s. 16

²²⁷el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, XIII, 32

²²⁸Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemhertü'l-Emsâl*, I, 295

Fakat bu haber, ibarenin tek bir şahsa değil bir topluluğa ait olduğunu gösterir. Ebû Hilâl el-Askerî'nin ifadesinde yer alan “diyorlar” sözü de bunu açıklar. En-Nîşâbûrî de *Mecmau'l-Emsâl*'de aynı görüşü belirtir. Ancak onun bu ifadesi “el-Mevlidân” başlığı altında yer alan örneklerde ‘Sağ elin işlediğinden sol el sorumlu tutulmaz.’ şeklindeki ifadeyi açıklamaktadır.”²²⁹

Belâzürî'nin, Rasûlullah'ın sözü olarak zikrettiği ifade hakkında EbuHilâl el-Askerî ve en-Nîşaburi bunun darbimesellerden olduğunu belirtirler. Lafız üzerinde üçünün de ittifak etmiş olması kelimeye yer alan “ye” harfinin fiilin sonuna (تجني) gelmesi gerektiğini, “la” edatının da nefiy için olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde sağ kelimesinin sol kelimesinden önce olduğunda müttelik olmalarına rağmen İbni Kuteybe, *el-Meârif*'te lam harfi nehiy anlamında olduğu için fiilin sonundaki “ye” harfinin cezm alameti olarak hafzedildiğini belirtir. Burada ise el-Câhız'ın kullandığı lafızla uyum göstermekle birlikte onun ifadesinde sol kelimesi sağ kelimesinden önce gelmiştir. Kitabında, “O, el-Haşhaş b. Halef'tir. Babası el-Mücfir olarak tanınmakta olup Anberoğullarındandır. Rasûlullah'ın (sav) ‘Sol tarafın yaptığından sağ taraf sorumlu değildir.’ dediği kimse odur.”²³⁰

İşte böylece el-Câhız'ın bu kitapta zikrettiği gibi ifadenin Rasûlullah'a nispet edilmesinde İbni Kuteybe ile Belâzürî ittifak etmekteledir. Bir başka kitap ise *el-Beyân ve't-Tebyîn*'dir. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: “*Veren el, alan eldenüstündür.*”, “*Bakmakla yükümlü olduğun kimselerden başla.*”, ve “*Sağ tarafın yaptığından sol tarafın sorumlu değildir.*”²³¹

Ancak sahih hadis ve sünen kitaplarındaki araştırmalara göre Peygamber (sav) İbni Kuteybe, Belazuri ve el-Câhız'da yer alan bu ifadelerin dışında başka lafızların da yer aldığı tespit edilmiştir. Fakat mana ve siyak bakımından ise mana uyumu söz konusudur. Bununla ilgili olarak İbni Mâce'nin *Sünen*'indeki ifade şöyledir: “*Bize Amr b. Rafi'; Hüşeymün Yunus'tan, Husayn b. Ebi'l Hurr'dan, el-Haşhaş, el-Anberi'den nakletti ve dedi ki 'Beraberimde oğlum bulunduğu hâlde ben Peygamber (Sallallahu Aleyhi ve Sellem'in yanına vardım. Peygamber (sav), sen oğlunun*

²²⁹ en-Nîşâbûrî Ebu'l-Fadl, *Mecmeu'l Emsâl*, II, 295.

²³⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, I, 366.

²³¹ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I.

günahından sorumlu tutulamazsın, o da senin günahından sorumlu tutulamaz.’ buyurdu.”

ez-Zevâid’de: Bunların tümünün isnadı sikadır. Ancak Heşîm, müdellis olup Haşhaş’ın İbni Mâce’de yer alan bu hadisi dışında başka hadisi yoktur. Diğer beş hadis kitabında da bulunmamaktadır.”²³²

Ahmed’in *Müsned*’inde şu ifade yer almaktadır:

“Ebî Rimse’den.Dedi kiben ve babam Rasûlullah’a (sav) doğru yola çıktık. Yolun bir kısmına vardığımızda onunla karşılaşınca babam bana ‘Bu, Allah’ın Rasulü’dür.’ dedi. Dedi ki ‘Ben, Allah Rasulü’nün insanlara benzemediğini sanırdım. Oysa onun saçları uzun ve kınalıydı, üzerinde de iki yeşil cübbe vardı.’ Dedi kiben âdeta onun bacaklarına bakıyordum. Dedi kibabama ‘Yanıdaki kimdir?’ diye sorunca babam: ‘Allah’a yemin olsun oğlumdur!’ diye cevap verdi. Babamın benim için yemin etmesi nedeniyle Rasûlullah (sav) güldü, sonra da ‘Doğru söyledin. Fakat ne sen günahını yüklenirsin ne de o senin günahını yüklenir.’ Sonra da ‘Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez.’ (İsra) ayetini okudu.”²³³

Bu sunuştan sonra el-Câhız’ın *el-Hayevan* isimli kitabında yer verdiği ifadenin darbimesellerden sayıldığı görülmektedir. Ancak Rasûlullah’a (sav) nispet edilen hadis (أَمَا إِنَّكَ لَا تَجْنِي عَلَيْهِ، وَلَا يَجْنِي عَلَيْكَ) “*Sen onun günahını yüklenmezsin, o da senin günahını yüklenmez.*” şeklindedir.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız’ın ayetin ardından mana olarak Rasûlullah’ın hadisi olan bu haberi zikretmesi, okuyucu karşısında temiz olduğunu vurgulamak içindir. Böylece el-Câhız’ın, ayetin ardından mana olarak Rasûlullah’ın hadisi olan bu haberi zikretmesi, okuyucu önünde kendinin temiz olduğunu vurgulamak içindir. O, ayet-i kerimeyi kullanmakla birlikte sözlerini gerekçelendirmek için bu habere de yer vermiştir.

²³² *Sünen-i İbni Mâce*, C, I, 890. Kitabu’d-Diyat, Bab 26. Hadis no. 2671.

²³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11, 685-686. Hadis no. 7114. Muhakkik *Müsned*’de aynısını zikretti. Eba Rimse sahabe olup ismi ve nesebi hakkında ihtilaf edilmiştir. Belvî, Teymî, Temîmî olduğu söylendiği gibi Haşhaş olduğu da söylenmiştir. Ahmed, Buhârî ve İbni Hibban, isminin Rifaa b. Yesrî olduğunu söylerler. İbni Hibban: Her kim Eba Rimse’nin el-Haşhaş el-Anberi olduğunu iddia ederse o kuruntu etmiştir.

2.2.2. Sözlük Kullanımının Açıklanması

Müellif, kitabında “Kainatın Kısımları” başlığı altında şunları söylemektedir:

“Uyuyan ve uyumayan... daha fazlası onların sözleri, ölümler kelimesinde olduğu gibi cansız olanlara delalet eder... İnsanlar yeryüzünü cemad olarak isimlendirirler. Belki de eskiden herhangi bir şey bitmediği zaman onu ölü kabul etmelerinden dolayıdır. O, yerin ölüleridir. Onların şu sözleri de böyledir: “*Kim ölü bir araziye canlandırırorsa arazi onun olur.*”²³⁴

Müellif bu paragrafta kâinatın kısımlarından ve insanların bu kısımların her birini isimlendirmelerinden bahsetmektedir. Konu yer kelimesine geldiğinde ise insanların bazılarının onu cemad yani cansız olarak isimlendirdiğini, eskiden herhangi bir şey bitmemiş olması nedeniyle de ölü olarak kabul ettiklerini dile getirir. Daha sonra şöyle der: “Bunun nedeni, onların sözlerinden olduğu gibidir...” Ardından da bu ifadenin kaynağını ve kime ait olduğunu zikretmeksizin “*Kim ölü bir araziye canlandırırorsa onun olur.*” ibaresine dönüş yapar. Bununla birlikte diğer yandan da lügat yapısı itibarıyla bu ifadenin bir hüküm ve teşri içerdiği algısını da verir. Gerçekte ise bu ifade Rasûlullah’ın (sav) hadislerindedir.

“*Bize Ali b. Saîd nakletti, dedi ki Abdurrahman b. Abdüssamed b. Şuayb b. İshak ed-Dimeşkî nakletti. Dedi ki Süveyd b. Abdülaziz nakletti. Dedi ki el-Evzai ve Süfyan b. Huseyn Zühriden, Urve’den nakletti, dedi ki Bana Aişe anlattı, Rasûlullah (sav) buyurdu ki ‘Her kim ölü arazileri canlandırırorsa onun olur.’ Amr b. Abdülaziz ona dedi ki Rasûlullah’ın (sav) böyle dediğine şahit misin? Dedi ki Aişe’nin Rasûlullah’tan (sav) işiterek bana söylediğine şahidim. Aişe’nin ise bana yalan söylemediğine şahidim.*”

Bu hadisi Evzai’den ancak Süveyd b. Abdülaziz rivayet etmiştir.²³⁵

Buhârî, Urve yoluyla Aişe’den rivayet etti: Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “*Herhangi bir kimseye ait olmayan bir toprağı imar eden kimse daha bir hak sahibidir.*” Urve dedi kihilafeti döneminde Ömer böyle hüküm verdi. Ebu Ya’la,

²³⁴el-Câhız, s. 26-27

²³⁵Taberânî, *el-Mucemu’l-Evsat*, IV, 247.

Darakutni, Tayalisi ve İbni Adiy, Urve'nin Aişe hadisini bir başka yönden “*Kim ölü bir araziyi ihya ederse onundur.*” şeklinde tahrîç ettiler.”²³⁶

Heysemi, “*Kim ölü bir araziyi ihya ederse onundur ve zalim bir damar için hakkı yoktur.*”²³⁷

Önceki sunum çerçevesinde bu ifadenin Rasûlullah'ın (sav) hadisi olduğu, müellifin bunu kesinlikle zikretmediği fakat bunun yerine “sözlerinde olduğu gibi” ifadesini kullanmış olmasının, müellifin bu hadisi bir hükmü veya teşriyi beyan etmek için zikretmediği sadece lügat amaçlı olarak zikrettiği görülmektedir. “Mevat” kelimesi şu anlamda kullanılmaktadır: “İki ölü toprak, herhangi bir şey çıkartılmayan ve işletilmeyen toprak demektir. Ölü toprak anlamına gelen (وأَرْضٌ مَيِّتَةٌ وَمَوَاتٌ) lafızları da böyledir. Hadiste şöyle geçmektedir: “*İki ölü toprak Allah'a ve Rasûlü'ne aittir. Her kim oradan bir şeyi canlandırırorsa onun olur.*” Burada (والمَوَاتِ) kelimesi, (المَوْتَانِ) kelimesi gibidir. Yani herhangi bir kimseye mülk olmayan anlamına gelmektedir. Bu hususta iki lügat vardır: Mim harfinin fethası ile birlikte vav harfinin sükûnü veya fethası. (المَوْتَانِ) kelimesi (الْحَيَوَانِ), kelimesinin zıddı olup ekilip dikilmeyen ve imar edilmeyen toprak olup onun ihyası doğrudan imar edilmesi, ona etki edecek herhangi bir işin yapılmasıyla olur. (اشْتَرِ الْمَوْتَانِ) ve (وَلَا تَشْتَرِ الْحَيَوَانَ) şeklinde ifadeler kullanılır. Yani iki toprağı ve evleri satın al, köleyi ve bineğı satın alma. Ferra dedi ki: (المَوْتَانِ) kelimesi henüz ihya edilmemiş toprak için kullanılır.”²³⁸

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız'ın bu ibarede zikrettiği cümle bir hadis-i şeriftir ancak el-Câhız bunu lügat maksadıyla kullanmaktadır. Başka bir ifadeyle bu kelimedeki lügatın kullanım keyfiyetini beyan etmek için kullanmıştır. Bunun delili aynı yerde el-Câhız'ın kullandığı “Bu yerde lüğatimizi ifade ediyoruz. Bizim lüğatimizde ise ancak zikrettiğimiz şey vardır.”²³⁹ ifadeleridir.

2.2.3. İsti'nas ve Dolaylı İstidlal

Müellif, “Nesil İstemek” başlığı altında şu hususları zikrediyor:

²³⁶İbni Haver, *ed-Diraye fi't-Tahrice Ehadisi'l-Hidaye*, II, 244. Ölü arazilerin canlandırılması kitabı.

²³⁷el-Heysemi, *Mecmeu'z-Zevaid*, IV, 280. Kitabu'l-Buyu', Bab 84, H. No. 6785.

²³⁸İbni Manzûr, *Lisanü'l-Arab*. VII, 4296.

²³⁹el-Câhız, s. 26.

“Bir adamın, amcaoğullarına karşı en çok istediği şey, temiz bir mal ve çocuktur... Çoğu kere adam, erkeklığın devamı ve akıbet isteği için çocuk sahibi olmayı önemser... Allah Teâlâ, zürriyetini sevmeye ve neslin çoğalması esasına göre âdemoğlunun üzerine mührünü bastığı gibi güvercinleri ve kedileri de böyle bir esas üzere yaratmıştır. Ona bir çocuk geldiği zaman korkaklık, cimrilik gibi ona karşı olan düşkünlüğü artar. Nitekim Rasûlullah (sav) şöyle dedi: “*Evlat; insanı korkaklığa, cimriliğe ve bilgisizliğe sevk eder.*”²⁴⁰

Bu paragrafta müellif çocuk ve nesil talebini gerektiren bazı hususları açıklamış, sonra da çocuk sahibi olmanın neticelerinin gerektirdiği hususlara yer vermiştir. Çocuğun gelmesinin eşlik ettiği hususları, manevi hususları zikretmiştir. Hissî şeyleri keşfetmiş ve müellif bundan daha fazlasını açıklamıştır. Bir adamın oğlu olduğu zaman ondan dolayı korkaklığının ve ona olan düşkünlüğünün arttığını belirtmiştir. Bütün bu açıklamalardan sonra da el-Câhız bu amaçla Rasûlullah’ın (sav) bu husustaki hadisine yer vermiştir:

“Bize Ebu Galip b el-Benna haber verdi. Abdüssamed b Ali haber verdi. Dediler ki Ubeydullah b. Muhammed haber verdi. Abdullah b. Muhammed haber verdi. Abdullah b. Avnu’l Harrâz haber verdi. İsmail b. Ayyâş haber verdi. Bana Abdullah b. Osman b. Haysem Said b. Ebi Raşid’den haber verdi ve Ebu’l Hüseyin Ya’la’dan ziyade etti. *Dedi ki Hasan ve Hüseyin koşarak Rasûlullah’a (sav) geldiler. Onlardan birini tuttu ve koltuğunun altına aldı, diğerini de tutup diğer koltuğunun altına aldı ve dedi ki ‘Bu ikisi dünyadaki iki reyhandır. Kim beni seviyorsa bunları da sevsin.’ Ardından şöyle dedi: Evlat insanı korkaklığa, cimriliğe ve bilgisizliğe sevk eder.*” Abdüssamed’in rivayetinden Ya’lâ b. Mürre düştü ve elbette. Davud b. Raşid ve Said ibni Mansur İsmail b. Ayyaş’tan dediler ki İbnü Raşid.”²⁴¹

Abdürrazzak bize haber verdi ve dedi ki: Mamer Abdullah ibni Osman b. Haysem’in Peygamber’den (sav) rivayetini bize haber verdi. “*Bir gün Rasûlullah (sav) Hasan ve Hüseyin’i aldı. Birini bir dizine, diğerini de diğer dizine oturttu. Sonra Hasan’a yöneldi ve onu öptü. Ardından Hüseyin’e yöneldi onu da öptü. Sonra*

²⁴⁰ el-Câhız, s, 110.

²⁴¹ İbnü Asakir, *Tarihu Dımeşk*, XI, 149.

dedi ki Allah'ım, ben ikisini de seviyorum, onları sen de sev. Sonra da 'Evlat insanı korkaklığa, cimriliğe ve bilgisizliğe sevk eder!' dedi."²⁴²

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu hadisin kaynağını verdikten sonra, hadisin metnini zikretmeden önce hadisteki düşünceyi ve işaret ettiği hususu belirtmektedir. Başka bir ifadeyle bu paragrafı okuyan kimsenin zihninde hadisi zikretmeden önce hadisin içerdiği düşünce netleşmektedir. Çünkü el-Câhız, hadisi zikretmeden önce kısaca ifade etmiştir ki bu, müellifin bir sıcaklık oluşması için bu hadisi zikrettiği anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle el-Câhız bu düşünceyi kendi zihnine sunduktan sonra okuyucuda da bir sıcaklık meydana getirmeyi amaçlamıştır.

2.2.4.Şer'i Hükümü Beyan Etme

Müellif "Osman b. Ma'zûn'un İğdiş Edilmek İçin İzin İstemesi" başlığı altında şunları söylemektedir:

"Zikredildiğine göre Osman b. Maz'un iğdiş olmak için Rasûlullah'tan (sav) izin istedi. Buyurdu ki ümmetimin iğdişliği oruçtur ve oruç bir kalkandır." İşte bu, iğdiş olmanın diyetidir."²⁴³

Birinci ciltte müellif, insan ve hayvanda ortak olan bir soruna değinmektedir. Bu sorun, el-Câhız'ın da kavramaya ve dakik bir şekilde detaylandırmaya çalıştığı iğdiş edilme sorunudur. el-Câhız'ın kitapta yer verdiği sayfalar incelendiği zaman bu düşüncenin 106-181 sayfaları arasında yer alacak kadar önem arz ettiği görülür. Ancak müellif bu sayfaları sadece bu düşünceye ayırmamış, aynı zamanda daha başka düşünceyi ve sorunları da zikretmişse de iğdiş meselesi en başta varlığını göstermiştir. Hadis çerçevesinde insanın sıfatlarına yer verirken iğdişten önce nasıldı, iğdiş edilen kimsenin sesi, iğdişin zekâ üzerindeki etkisi, Rum'un iğdişi ve ilk önce Rumların bunu icat ettiği gibi hususları da ele almıştır."²⁴⁴

²⁴² Musannef Abdürrazzak, XI, 140-141. Hadis no. 20143.

²⁴³ el-Câhız, s. 128-129.

²⁴⁴ el-Câhız, Age., s. 124.

Başlıkta paragrafın iğdişle alakalı bir konudan bahsettiği görülmektedir. Ancak el-Câhız bu paragrafta iğdiş konusu ile ilgisi olmayan bir hadise, muhtemelen de Osman b. Maz'ûn'un bu iki hadisi rivayet etmiş olması nedeniyle yer vermektedir.

Birinci hadis şudur: “*Osman b. Maz'ûn, Peygamber'den (sav) seyahat için izin istediğinde şöyle buyurdu: Ümmetimin seyahati cemaattir...*”

Bu şekli ve lafzıyla bu hadise ulaşılamamıştır fakat bir başka lafızla *Sünen-i Ebu Davud*'da, Cihad babında seyahatin yasaklanması babında ulaşılmıştır. Ebu Davud hadisin hasen derecesine ulaştığını belirtmiştir. Hadisin lafzı şöyledir:

“Muhammed b Osman et-Tenuhi Ebu'l Cemahir bize anlattı. El-Heyssem b. Hamid bize anlattı. Ala b. El-Haris, Kasım ebi Abdurrahman'dan, Ebi Ümameden bize haber verdiğine göre bir adam şöyle dedi: *Ey Allah'ın Rasülü, seyahat yapmam için bana izin ver. Peygamber (sav) de'Ümmetimin seyahati Allah Azze ve Celle yolunda cihat etmektir!' buyurdu.*”²⁴⁵

Zikredilen hadis “*Ümmetimin seyahati Allah yolunda cihat etmektir.*” şeklinde iken el-Câhız bunu “*Ümmetimin seyahati cemaattir!*” şeklinde zikretmiştir. Burada hangi cemaat kastedilmektedir? Bu lafızla hadisin manası nasıl doğru olur? Ayrıca hadisin bu paragrafta zikredilmiş olması hadis üzerinden bir şeylerin söylendiği konuya herhangi bir fayda sağlamamıştır.

İkinci hadis ise şudur: “*İğdiş konusunda ondan izin istediğinde 'Ümmetimin iğdişi oruçtur ve oruç kalkandır.' buyurdu.*”

el-Câhız'ın burada yer vermiş olduğu hadis Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'inde bu şekilde yer almamıştır. Görünen o ki Câhız burada, Buhârî'nin Nikâh kitabında “Evlenmeyi Terk Etmenin ve İğdiş Edilmenin Mekruh Kılınması Babı”nda yer alan hadisin manasıyla uyumlu olan anlamı buraya almıştır. Hadisin tam lafzı şöyledir:

“*Bize Ahmed b. Yunus söyledi. Bize İbrahim b. Sa'd söyledi. Bize İbni Şihab Saîd ibnu'l-Müseyyeb haber verdi ki kendisi Sa'd ibn Ebî Vakkas'tan şöyle derken işitmiştir: Rasûlullah (sav) Osmân ibnu Ma'zun'un kadınlardan kesilme teşebbüsünü*

²⁴⁵*Sünen-i Ebu Davud*, s. 436. H. no. 2486.

reddetmiştir. Şayet Peygamber ona kadınlardan kesilip çekilmeye icazet vermiş olsaydı bizler muhakkak erkeklik yumurtalarımızı çıkartırdık.”²⁴⁶

Hadisi yine Buhârî’de bir başka lafızla şu şekilde yer almaktadır: “Bize Kuteybe b. Said söyledi. Bize Cerir, İsmail’den ve Kıyas’tan rivayetle şöyle dedi:

“Abdullah dedi ki Biz Rasûlullah (sav) ile savaşıyorduk ve yanımızda da [kadınlardan] hiçbir şey yoktu. Bunun üzerine biz ‘Neden iğdiş olmuyoruz?’ dediğimizde bizi bundan nehyetti. Sonra bize elbise mukabilinde muayyen bir zamana kadar bir kadınla evlenmemiz için ruhsat verdi. Ardından da bize ‘Ey iman edenler! Allah’ın size helal kıldığı şeylerin iyi, boş olanlarını (kendinize) haram kılmayın. Hakka da tecavüz etmeyin. Çünkü Allah mütecevizleri sevmez.’²⁴⁷ ayet-i kerimesini okudu.”²⁴⁸

el-Câhız’ın bu iki hadisi özel bir paragrafta zikrettiği yani bu paragraf haricinde başka bir yerde bu hadislerde yer vermediği görülmektedir. Bu yöntem, söz konusu hadislerin zikredilme sebebinin ne olduğunu açığa çıkarmaktadır. el-Câhız nezdinde kullanılmasına göre buradaki maksat açık ve nettir. Çünkü onun bu iki hadisi özellikle de ikinci hadisi şer’î bir hükmü beyan etmek maksadıyla zikrettiği anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Müellif, “Köpeklerin Öldürülmesi Hakkında Geçen Hadis ve Haber” başlığı altında şu hususlara yer veriyor:

“Ebu Anbes Ebu’z-Zübeyr’den, o da Cabir’den rivayetle dedi ki Rasûlullah (sav) bize köpeklerin öldürülmesini emretti hatta çölden köpeği ile birlikte gelmekte olan kadının köpeğini bile öldürdük. Sonra bize köpeklerin öldürülmesini yasakladı ve ‘Hâlis siyahını, iki noktalısını öldürmeye bakın çünkü o, şeytandır.’ buyurdu.”²⁵⁰

Bu paragrafta yer alan başlık çerçevesinde mesele ele alındığında el-Câhız’ın şer’î bir hükmü beyan etmek için bu hadise yer verdiği sonucu çıkarılabilir. Bu hüküm, köpekleri öldürmenin cevazı hakkındadır. İlk önce öldürülmesi, ardından da bir kısmı hariç öldürülmemeleri emri gelmiştir. Bu hadisin *Sahih-i Müslim*’deki lafzı

²⁴⁶el-Buhari, *el-Camiu’s-Sahih*, III, 356. Hadis no. 5073.

²⁴⁷Maide5/87.

²⁴⁸Buhari, *Camiu’s-Sahih*, III, 356-357, Hadis no. 5075.

²⁴⁹Rasûlullah’ın (sav) “Oruç kalkandır.” hadisi açısından ise bu konunun bir başka bölümünde mesele ele alınacaktır.

²⁵⁰el-Câhız, s. 292.

şu şekildedir: Bize Muhammed b. Ahmed b. Ebî Halef rivayet etti. [Dedi ki] Bize Ravh rivayet etti. Bana İshâk b. Mansûr da rivayet etti. [Dedi ki] Bize Ravh b. Ubade haber verdi. [Dedi ki] Bize İbni Cüreyc rivayet etti. [Dedi ki] Bana Ebu'z-Zübeyr haber verdi ki Câbir b. Abdillâh'ı şunu söylerken işitmiş: *Rasûlullah (sav) bize köpekleri öldürmeyi emir buyurdu. Hatta kadın köpeği ile çölden gelirdi de biz o köpeği bile öldürürdük. Sonra Peygamber (sav), köpekleri öldürmeyi yasak etti ve 'Hâlis siyahını, iki noktalısını öldürmeye bakın çünkü o şeytandır.'* buyurdu.”²⁵¹

Ebu Dâvud tahrir etti ve dedi ki “*Üzerinize düşen, siyah olandır.*” Bu hadiste iki nokta ifadesi yer almadı. Karışık renkte olmayan hayvanlar hakkında “siyah hayvan” ifadesi kullanılır. Yani üzerinde başka renk bulunmayan hayvan demektir. Aynı şekilde beyaz hayvan lafzı da böyledir.²⁵²

Yine müellif “Köpek Hakkında Geçen Hadis ve Haber” başlığı altında da aynı maksada yer vermektedir:

Hişam b. Hassân, Ebu Hüreyre'nin Peygamber'den (sav) şunu rivayet ettiğini söyledi: *Dedi ki her kim av, ekin veya çoban köpeği dışında köpek edinirse her gün o kimsenin ecrinden bir kırat eksiltilir. Kırat ise Uhud Dağı gibidir.*”²⁵³

Câhiz bu mesellerle ilgili şer'î hükmü beyan etmek için bu paragraflarda açık ve net bir şekilde hadislere yer vermiştir. Bu hadis şu lafızla yer almıştır:

“Abdullah b. Muğaffil'den (ra) dedi ki Rasûlullah (sav) köpeklerin öldürülmesini emretti. Sonra dedi ki 'Onların köpeklerle ne işi var?' Sonra da av ve koyun köpeğine izin verdi ve buyurdu kiköpek bir kabı yaladığında onu hemen yedi defa yıkayın, sekizincide de toprakla ovalayın.”

Bu rivayet, Müslim'e aittir. Tirmizî'nin rivayeti ise şöyledir:

“Ben hutbede iken Rasûlullah'ın (sav) yüzünden ağaç dallarını kaldırarak ona gölge yapan kimselerdendim. Buyurdu kiköpekler de diğer toplumlar gibi başlı başına bir soy ve ümmet olmasaydı onların öldürülmesini emrederdim fakat siz onlardan simsiyah olanları öldürünüz.”

²⁵¹ *Sahih-i Müslim*, s. 641, Hadis no. 1572; *Kitabu'm-Müsakat*, Köpekleri Öldürme Emri babı.

²⁵² Mecdü'd-Din b. El-Esir el-Cezeri, *Camiu'l-Usûl*, X, 239-240, hadis no. 7762.

²⁵³ el-Câhiz, s. 259.

Ebu Dâvud Tirmizî'nin rivayetinin benzerini muhtasar olarak rivayet etti. Nesei', Tirmizî gibi uzun olarak rivayet etti fakat "ağacın dalları" ifadesini kullanmadı, bunun yerine "koyun" ve "otlayan" lafızlarını kullandı.²⁵⁴

Daha sonra el-Câhız takip eden sayfalarda aynı minval üzere devam etmiş, kimi zaman aynı maksatla bazı meseleler hakkında şer'î hükmü beyan etmek için hadislere yer vermiş ve sonunda "Köpeğin Diyeti Hakkındaki Haber ve Hadis" başlığı altında bir paragraf açmıştır.

"Hasan b Ammara Ya'la b. Atâ'dan, İsmail b. Hassan'dan, Abdullah b. Amr'dan²⁵⁵ dedi ki *Rasûlullah (sav) av köpeği hakkında kırk dirhem, koyun köpeği hakkında bir koyun, ekin köpeği hakkında bir fark yiyecek, ev köpeği hakkında bir fark toprak diyet köpeği öldüren kimse tarafından verilmesi gerekir. Ev sahibinin ise onu alma hakkı vardır.*"²⁵⁶

Gerçekte bu mesele fakihler ve muhaddisler arasında ihtilafli bir meseledir. Satışı caiz olanlar ve olmayanlar babında bunun beyanı şu şekildedir:

Şafiî dedi ki "*Bize Malik, Şihab'dan, Ebu Bekir b. Abdurrahman'dan, Ebu Mesud el-Ensari'den rivayetine göre Rasûlullah (sav) köpeğin parasını, fahişenin mehrini ve kâhinin ücretini yasakladı.*" Dedi ki '*Her kim çoban veya av köpeği dışında bir köpeği sahiplenirse her gün ecrinden iki kırat eksiltilir.*' Buhârî tahrîc etti. (9/608)Kitabu'z-Zebaih (5480). Müslim (3/1201) Kitabu'l Müsakat (50-1574). Dedi kihiçbir hâlde köpeğin parası helal değildir. Parası helal olsaydı kâhinin ücreti ve fahişenin mehri caiz olurdu."

Maverdi dedi kidediği gibi köpeğin satışı batıldır ve ücreti haramdır. Faydalı olsun ya da olmasın köpeğin telef edilmesi durumunda hiçbir hâlde değeri yoktur.

Ebu Hanife dedi ki köpeğin satışı caizdir ve ücreti helaldir. Faydalı olsun ya da olmasın telef edilmesi hâlinde değerinin ödenmesi vaciptir.

²⁵⁴Mecdi'd-Din b. El-Esir el-Cezeri, *Camî'u'l-Usul*, CX, s. 239. Bu sayfada 1 no.lu dipnotta zikredildi: Müslim rivayet etti, no. 280, Taharet; Köpeğin Yalaması babı, No. 1573; Müsâkât. Köpeğin Öldürülmesinin Emri babı. Ebu Dâvud H. no. 2845. Es-Sayd; Tirmizî no. 1486 ve 1489 es-Sayd.

²⁵⁵Muhakkık, 293. sayfadaki 1 no.lu dipnotta, aslında Hassan b. Abdullah b. Amr şeklindedir, diyor.

²⁵⁶el-Câhız, s. 293

Malik dedi kiköpeğin satışı caiz değildir ve ücreti helal olmaz. Fakat öldüren kimsenin, değerini ödemesi gerekir.

Bu hususta el-Haben b. Ebi Cafer'in, Ebu'z-Züber'in Cabir'den rivayetini delil gösterdiler. “*Rasûlullah (sav), eğitilmiş köpek dışında köpeğin ve kedinin parasından nehyetti.*” Bir başka yoldan da tahrir etti, Nesei tahrir etti. (7/309). Eğitilmiş olması hâlinde köpeğin bedeli caizdir. İkisi arasında tek fark vardır.

Hasan b. Umara Ya'lâ b. Ata'dan, İsmail b. Cessas'tan, Abdullah b. Amr'den²⁵⁷ rivayet etti. Dedi ki Rasûlullah (sav), av köpeği hakkında kırk dirhem, koyun köpeği hakkında bir koyun, ekin köpeği hakkında bir fark²⁵⁸ ekin, ev köpeği hakkında bir fark toprak, öldüren kimse tarafından köpeğin sahibine²⁵⁹ ödenmesi gereken diyetdir. Et-Tahavi'nin *Fi Meani'l-Âsar*'da (4/58), el-Beyhaki'nin *el-Kübra*'da (8/6) tahririne göre köpeğin bir değeri olduğu sabittir.

Dediler ki köpekle avlanması caiz olduğuna göre aslan ve kaplan gibi satışı da caizdir. Vasiyet edilmesi caiz olduğuna göre diğer hayvanlar gibi satılması da caizdir.

Delil: Şafii'nin Rasûlullah'a (sav) isnat ettiği hadiste, köpeğin parası, fahişenin mehri ve kâhinin ücreti nehyedilmişti. Çünkü herhangi bir kabı yalayacak olması hâlinde kabın yıkanması gerektiğine göre parası ve değeri de domuz gibi haramdır. Cabir hadisinin ise birkaç husus vardır:

Birincisi: İsnadı zayıftır. Zira Hasan b. Ebi Cafer, hadisi reddedilmiş biridir.

İkincisi: “Ancak eğitilmiş köpek” yani “eğitilmiş köpek” sözü. Buna göre burada yer alan illa edatı vav konumundadır. Şu ayette olduğu gibi “...aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, sakın onlardan korkmayın! Yalnız benden korkun.”²⁶⁰ Diğer hadis ise isnadı itibarıyla daha zayıftır. Çünkü Hasan b. Umare, sözü reddedilmiş biridir. Ayrıca metin, kullanılan bir metin olmadığından kendisi ile

²⁵⁷Burada Cessas, Hassan, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr gibi isimler bakımından bu senet ile el-Câhız tarafından zikredilen senet arasındaki farkın bulunduğu dikkat çekmek istenilmiştir.

²⁵⁸Hadiste yer alan ra harfinin sükûnü ile (فَرْقٌ) kelimesi el-Câhız'ın rivayetinde ra harfinin fethasıyla yer almıştır.

²⁵⁹Diğer taraftan bu kelime el-Câhız'da (وَحَقُّ عَلَى صَاحِبِ الدَّارِ) şeklinde yer almaktadır.

²⁶⁰Bakara 2/150.

ihiticacda bulunulması da sahih değildir. Buna göre hadis, eğitimli köpeklerin kullanılması nedeniyle sahipleri eleştiri dışında kalırlar ve insanların onları öldürmeleri gerekmez. “*Kim kölesini öldürürse onu öldürürüz.*”²⁶¹ cümlesinde olduğu gibi. Bu hadis, köle öldürmenin eleştirisi hakkındadır. Cevap ise avlanmanın caiz olması illeti ile köpekleri aslana kıyas edilmesidir.

Aynı şekilde vasiyetin cevazı, illetine bağlı olarak hayvanlara kıyas yapmalarıdır. Allah daha iyi bilir.²⁶²

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu paragrafta köpeğin satışı ve parasının yenmesi, öldürülecek olması hâlinde değerinin hak edilmesi veya ödenmemesi hususundaki bu detaylı sunumdan sonra denizden bir damla misali meseleye çok az yer vermiştir. Başka bir ifadeyle hadisi zikredip taşıdığı anlamı şer’î hükme delaleti bakımından rehber olarak kullanmıştır. Bununla birlikte meseleyi olduğu gibi bırakmamış, nadiren de olsa “Hayvanların İğdiş Edilmesi Hakkında Gelenlerin Zikri”²⁶³ başlığı altındaki bir meseleyi anlatırken tekrar buna değinmiş; kabul, ret ve her birinin delili bakımından âlimlerin sözlerine yer vermiştir.

el-Câhız’ın bu düşünce ile uyumlu bir düşünceyi bu cildin bir başka yerinde “Men Hanegatehu’l Cinn Sümmu Yeûdu ile’l-Hivar” başlığı altında “Dediler kihadise göre her kim ekin veya çoban veya avlanma maksadı dışında bir amaçla köpek edinirse günah işlemiş olur.”²⁶⁴ şeklinde bir ifade kullandığını belirtmek faydalı olacaktır.

2.2.5. Düşüncenin Zenginleştirilmesi

Müellif “Anlaşmazlıklara ve Meyillere Muhalefet Etmenin Hikmeti” başlığı altında şu hususlara yer veriyor:

“Bu şekilde taksimatı yapan, bu nefisleri kolaylaştıran, gömülü olduğu yerden bu bilgileri çıkaran bu akılları ve gizemlerindeki anlamları kullanan,

²⁶¹Tirmizî, 1414.

²⁶²el-Maverdi, *el-Havi’l-Kebir Fi Fıkhî’s-Şafîi*, V, s. 375-37; *Kitabu’l-Buyu’*, Satışı Caiz Olan Şeyler ve Olmayan Şeyler.

²⁶³el-Câhız, S. 177

²⁶⁴el-Câhız, s. 302.

Batlamyus'un²⁶⁵ mülkünde kral olmasını, filanın gökle ilgili hususlarla uğraşmasını, yıldızları gözlemlemesini ve gezegenlerin seyirlerindeki farklılıkları kavramasını sağlamıştır. Nimetin tamamlanması ve marifetin tekâmülü için herkesin yaratıldığına uygun bir şekilde hareket etmesi kolaylaştırılmıştır.”²⁶⁶

İlk bakışta bu paragrafın, Rasûlullah'ın (sav) hadislerini içermediği zannedilebilir. Muhtemeldir ki aynı sebepten dolayı el-Câhız'ın kendisi de bu paragrafta Hz. Muhammed'in (sav) sözünedelalet edecek bir ibareyi zikretmemiş, sadece sağlam bir gönderme yapmakla yetinmiş, buna bağlı olarak da okuyucu ilk etapta sözün tümüyle kendisine ait olduğunu sanmıştır.

Ancak “Herkes ve her şey niçin yaratıldıysa ona kolaylaştırılıp hazırlanmıştır.” cümlesine dikkatli bir şekilde bakıldığında bu sözün nebevi bir hadis olduğu görülür. Hadisin lafzı şu şekildedir: “*Bize Ebu Zeyd el-Huti anlattı. Bize el-Yeman anlattı. Bize Attaf b. Halit anlattı. Bize Talha b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebi Bekir, babasından anlattı. Dedi kibabamdan işittim. Dedi ki Ebu Bekir es-Sıddık (ra) şöyle söylerken işittim. ‘Dedim ki Ey Allah'ın Rasülü! Biz bitirilmiş bir şey için mi çalışalım, yoksa başlanmak üzere olan bir şey için mi?’ Rasûlullah (sav) buyurdu kibitirilmiş bir şey için. Ben dedim ki ‘Ey Allah'ın Rasülü, o zaman amel niye?’ Buyurdu ki herkese yaratıldığı şey kolaylaştırılmıştır.*”²⁶⁷

Hadis bir başka kalıpta şu lafızla yer almıştır. “*İmran b. Husayn'dan (ra) dedi kibir adam dedi ki ‘Ey Allah'ın Rasülü, cennet ehline kimlerin cehennemlik olduğu bildirildi mi?’ Buyurdu kievet. Dedi ki ‘Öyleyse çalışanlar ne için çalışsınlar?’ Buyurdu kiherkese yaratıldığı şey kolaylaştırılmıştır.*” Buhârî, Müslim, Ebu Dâvud, tahriç etti. Buhârî'nin rivayetinde ise (كلٌ ميسرٌ لما خُلِقَ له، أو لما يُسر له) şeklinde ifade yer almaktadır.²⁶⁸

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız, sıradan bir söz olarak zikredilen hadis-i şerifin kaynaklarını ifade ettikten sonra bu ifadeyi sadece

²⁶⁵Muhakkik kitapta şöyle diyor: Bazı tarihçilerde olduğu gibi el-Câhız de Batlimus'un Yunan krallarından bir kral olduğu düşüncesindedir. Kifti, kitabında bu kuruntuyu dikkatli bir şekilde incelemiş, s. 68.

²⁶⁶el-Câhız, s. 68.

²⁶⁷et-Taberânî, *el-Mucemu'l-Kebir*, s. 64. H. no. 47.

²⁶⁸Mecdü'd-Din İbnü'l-Esir el-Cezeri, *Camiu'l-Usul fi Ehadisi'r-Rasûl*, X, 108-109. Hadis no. 7578.

düşünceye zenginlik katacak bir söz dizisi bağlamında kullanmıştır. Hadisi Rasûlullah'a (sav) nispet etmeden kullanmış olması da bunu göstermektedir.

2.2.6. Karışık Kavramın Düzeltmesi Sonra da Bu Düzeltmenin Vurgulanması

Müellif "Devede Liderlik" başlığı altında şu ifadelere yer vermektedir:

İnsanlar develer hakkında acayip sözler söylemişlerdir. Kimi onların, cinlerin çiftleşmesinden meydana gelen bir ırk olduğunu iddia ederek şu hadisi delil göstermektedirler: "Onlar deve ağıllarında namaz kılınmasını hoş karşılamadılar. Çünkü onlar, şeytanlardan yaratılmıştır. Böylelikle mecaz ile örneği farklı cihetlerde kullandılar... Onlar kurnaz olan yılanları şeytan olarak isimlendirirler ve şöyle derler: شيطان الحماطة²⁶⁹ Gün batımı esnasında ve gün doğumu esnasında belli bir vakte kadar namaz kılmak yasaklanmıştır. Hadiste şöyle denilmektedir: "Güneş şeytanın iki boynuzu arasından doğar."²⁷⁰

Bu paragrafta el-Câhız bazı insanların deve hakkındaki iddialarını aktarmaktadır: Deve, cinlerin çiftleşmesinden meydana gelen bir ırktır. Sonra da Rasûlullah'ın (sav) hadislerinden bir hadisi dile getirmektedir. Bu hadis, şeytanlardan yaratılmış olmaları nedeniyle deve ağıllarında namaz kılmayı yasaklayan hadistir. Daha sonra el-Câhız, develerin cinlerin çiftleşmesinden meydana gelen bir ırk olduğu iddiasına açıklık getirmektedir: Onlar böyle iddia ediyorlar ve bu iddiaları da bu hadisten anladıklarına dayanmaktadır. Bunun ardından da onların hadiste yer alan mesel ile mecazı birbirine karıştırdıklarını el-Câhız beyan etmektedir. Zira şeytan kelimesi Araplar nezdinde medlulü dışında geniş anlamı olan bir kelimedir. el-Câhız da bu hadisi aynı husustaki maksada binaen zikretmektedir. Daha sonra da aynı paragrafta bize açık ve net bir şekilde açıklayacağı üzeri bu maksadı destekleyecek bir başka hadisi dile getirmektedir. Şöyle der:

"Bize Sadaka b. El-Fadl anlattı. Bize Süleyman b. Hayyan anlattı. Bize Abdullah Nafi'den anlattı. Dedi kidevesinin yanında namaz kılmakta olan İbni Ömer'i gördüm. O da dedi ki Peygamber'in (sav) böyle yaptığını gördüm." Hadis devenin yanında namaz kılmanın cevazına delildir. El-Buveyhiyy Şafî'den

²⁶⁹Muhakkikten naklen: el-Hamata incire benzeyen bir ağaç olup yılanların en çok sevdiği bu ağaç, dağ inciri veya küçük siyah ve cümbez ağaçlarıdır. *el-Kamus*'tan.

²⁷⁰el-Câhız, s. 152-153.

naklettiğine göre Şafîî, bineğinin yanında namaz kılmamış. Müteahhirinden olan bazı arkadaşları dedi ki: “Muhtemelen Şafîî’ye bu hadis ulaşmamış. Fakat bize, sahih olduğu zaman hadise tabi olmamızı tavsiye etti ve de bu hadis sahihtir... İlim ehlinin çoğu deve ağılında namaz kılmanın mekruh olduğu kanaatindedir...”

İmam Ebu Dâvud, tahrir ettiği Bera b. Azib hadisinde dedi ki Rasûlullah’a (sav) deve ağıllarında namaz kılınması hakkında sorulduğunda “*Develerin yatıp kalktıkları yerde namaz kılmayın. Çünkü o şeytandır.*” buyurdu. “*Koyunların yatıp kalktıkları yerlerde namaz kılınması hakkında sorulduğunda orada namaz kılınız çünkü o berekettir.*” buyurdu. İmam Ahmed rivayet etti. Peygamber (sav) buyurdu ki “*Develerin yatıp kalktıkları yerlerde namaz kılmayınız çünkü onlar cinlerden yaratılmıştır. Öfkelendikleri zaman gözlerini çılgınlıklarını görmüyor musunuz? Koyunların yatıp kalktıkları yerlerde namaz kılınız. Zira o rahmete daha yakındır.*” Develer hakkındaki bir başka rivayet ise şöyledir: “Kızdıkları zaman burunlarından nasıl nefes alıp verdiklerini görmüyor musunuz?” İbni Kuteybe develerin cinlerden yaratıldığını, şeytanların yaratıldığı bir cinsten yaratılma olarak yorumlayarak şöyle dedi: Bir başka hadiste şöyle denilmektedir: Onlar şeytanların gözlerinden²⁷¹ yaratılmıştır. Bununla şeytanların çevresi kastedilmiştir. Dedi ki bir başka hadiste ise “Gözlerden yaratıldığı söylenir.” Araplar hâlen daha develerden bir cinsi vahşilere nispet ederler ve şöyle denir: Vahşi deve, devenin en öfkeli ve zor olanıdır. Cinin vahşi topraklarda bir devesinin bulunduğu insanların nimetlerine zarar verdiği ve bunun neticesinde bu vahşiliğin ortaya çıktığı iddia edilir. Bu ifade ile cinin bizzat kendisinden değil de cin nimetlerinden yaratıldığı iddia kastedilir.

Cinlerde olduğu gibi aslı itibarıyla ateşten yaratılmış olması, sonra da cinlerin doğduğu gibi onunda doğmuş olması caizdir. El-Hattabi, içerisinde var olan öfke ve kötülükler nedeniyle şeytanlara nispet edildiğini söyler ve şöyle der: Arap her

²⁷¹Burada bu kaynaktan “şeytanların gözleri” ifadesi kullanılmış fakat ben İbni Manzur’un *Lisanu’l-Arab*’ında şu ifade geçmektedir: أعنان الشجر: Ağaçların etrafı demektir. ععان الدار: evin seni ilgilendiren çevresidir. Fakat hadiste geçtiği üzere Nebi’nin (sav) develer hakkındaki soruya vermiş olduğu cevapta yer alan ifadesinden ancak yakınlık anlamı kastedilir ve bununla develerin huyu kastedilmiştir. أعنان kelimesinin hakikati etraf, çevre demektir. İbnü’l-Esir dedi kitabiati ve huyu bakımından şeytandan kaynaklı sıkıntılarının çok olması denmeye çalışılmıştır. Bir başka hadiste “Develerin ağıllarında namaz kılmayınız çünkü onlar şeytanların çevresindedir.” *Lisanu’l-Arap*, IV, 3142.

isyankârı şeytan olarak isimlendirir. Ebu Ubeyd dedi kibundan kasıt, şeytanlara benzeyen tabiatı ve huyudur.”²⁷²

Hadisin kaynakları ve âlimlerin bu hadisle ilgili sözlerinden sonra dilbilimcilerin hadislerden nelerin kastedildiği hususunda, özellikle de el-Câhız’ın bu paragrafta yer verdiği mesel ve mecazla ilgili olarak uzun sözleri vardır. Zira insanlar Rasûlullah’ın (sav) hadisinde yer alan mecazı farklı bir şekilde değerlendirmişlerdir. Muhaddislerin ve dilbilimcilerin develerin yaratılışlarını gerçek anlamda kullanmadıkları, meseleyi yapı ve huy bakımından ele alarak tam tersine mecaz olarak kullandıkları görülür. Müellif de insanlardan bazıları böylesi bir iddiada bulunmaları nedeniyle okuyucuda kafa karışıklığının yer aldığı bir hususu tashih etmek için bu hadisi kullanmıştır. Yine el-Câhız’ın bu kadarı ile yetinmeyip kafa karışıklığında tashihi vurgulamak maksadıyla bir başka hadisi de zikrettiği görülmektedir. el-Câhız’ın şeytan lafzından kastedilen manayı vurgulamak için zikrettiği bu hadise göre sözdeki konu kesinlikle hakikate delalet etmemektedir. Hadisin lafzında “O, şeytanın iki boynuzu arasından doğar.” şeklindedir. Yani “Güneş, sünnet kitaplarında açıklanan kerahet sebebiyle şeytanın iki boynuzu arasından doğar.” denilmiştir. Bu kerahet güneşin doğuşu ve batışı esnasında namaz kılmanın mekruh olmasıdır. “Bize Affan anlattı. Bize Hemmam anlattı. Bize Katade İbni Sîrin’den, o da Zeyd b. Sabit’ten. Peygamber, (sav) güneşin boynuzunun çıktığı veya battığı zaman namaz kılmayı yasakladı ve şeytanın iki boynuzu çıktığı zaman veya şeytanın iki boynuzu arasında dedi.”²⁷³

Hafız el-Heysemi’de Mecmeu’z-Zevaid’de zikrederek Ahmed’in rivayet ettiğini, hem hadisin hem de ricalinin sahih olduğunu söyledi.²⁷⁴

Tüm bunlar güneşin doğuş ve batış esnalarında namaz kılmanın yasak olduğunu göstermektedir. Ancak burada bir soru var: “Güneş şeytanın iki boynuzu arasından doğar.” ifadesi hakikat anlamına gelir mi? Güneşin şeytanın iki boynuzu arasından doğmasını ne demek? Peygamber (sav), güneşin şeytanın iki boynuzu

²⁷²İbnü Receb el-Hanbeli, *Fethu'l-Bari Şerhu Sahihu'l-Buhari*, III, 217-224. Develerin Bulunduğu Yerde Namaz babı. Bab no: 50.

²⁷³Müsned el-İmam Ahmet b. Hanbel, 35, 516. Hadis no: 21661

²⁷⁴el-Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, 2, 472. Hadis no: 3345.

arasında doğmasını neden kerahet vakti olarak illetlendirdi? Bu ikisi arasındaki bağ nedir?

“Boynuz öküz ve diğer hayvanlarda da vardır. Çoğulu (قرون) şeklindedir. (والقَرْن) kelimesi perçem demektir. (والقَرْنان) kelimesi kuyunun başına dikilen iki minare demektir. Bu iki minarenin üzerine mil görevini görecek olan bir ağaç konulur ve ondan makara yapılır. Sahranın boynuzu onun başlangıcıdır. Güneşin boynuzu, güneş doğup yükseldiğindeki ilk hâlidir. Onu çevresi olduğu da söylenmiştir. Hadiste şöyle geçmektedir: “Biraz yükseldiğinde ondan uzaklaşır.” ve Peygamber (sav)²⁷⁵ şeytanın boynuzları arasındaki güneşin doğmasını nehyetti. Güneş doğmaya başladığında bu vakitte ona yaklaşır.²⁷⁶ Denildi ki şeytanın boynuzları başının çevresidir. Yine beşeri saptırmak için bir araya getirdiği iki boynuz olduğu da söylenmiştir. Güneşin doğması esnasında uzamakta olan ve gözleri alan, kamaştıran güneş ışınları olduğu da söylendi... Şeytan ve boynuzlarının Kadir Gecesi güneşin doğmasını gözetlemek için yerlerinden yuvarlandıkları da söylenmiştir. Bu nedenle ışıkları değil, güneş doğar Boynuz, kuvvet anlamına gelmektedir. Yani güneş doğduğunda şeytan hareketlenir, güneşe yardım ediyormuşçasına tasallut eder. Şeytanın iki boynuzu arasında iki millet olduğu da söylenmişti: ilker ve sonrakiler. İşte bunların tümü, doğması esnasında güneşe secde eden kimse için bir temsil niteliğindedir. Âdeti şeytan böylelikle onu aldattı. Şeytana secde ettiği zaman sanki şeytan onun yakınında imiş gibi bir durum ortaya çıkıyor.”²⁷⁷

Görüldüğü üzere sözlerin büyük bir kısmı, el-Câhız’ın söylediği gibi manayı mecaza hamletmektedir. İşte bu amaçla el-Câhız, ilkin hadisi okuyucuda ve dinleyen kimsede meydana gelen karışık bir kavramı tashih etmek maksadıyla kullanmıştır. Ardından da dinleyen kimsenin zihninde bu tashihin iyice pekişmesi için ikinci hadise yer vermiştir: “Şimdi burada faydalı olması için Allah Teâlâ’nın ayetinde yer alan Zülkarneyn isimlendirmesinin sebebini zikretmek istiyoruz. (Ey Muhammed!)

²⁷⁵Yani ona eşlik eder yani, güneş doğarken ona yaklaşın. Yoksa şeytanın boynuzları arasından doğmaz. Bu ifade kelamın mecaza yorulacağına delildir.

²⁷⁶Bu mana sözün mecaza halmedilmesine delildir.

²⁷⁷İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, V, 3607-3608.

Bir de sana Zülkarneyn hakkında soru soruyorlar. De ki size ondan bir anı okuyacağım.”²⁷⁸

“Zülkarneyn Rum iskenderin lakabıdır. Bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni, güneşin boynuzlarına sahip olmasındandır. Kavmini kulluk etmeye çağırdığında onun başına boynuzla vurdukları için böyle söylenmiştir, denilir. Denildi kionun örgülü iki saçı vardı. Denildiki onun sahip olduğu topraklar doğuya da batıya da ulaştı.”²⁷⁹

“Zülkarneyn olarak isimlendirilmesi doğuya ve batıya yani güneşin doğduğu yere ulaşması sebebiyledir.”²⁸⁰ Ulaşması hâkim olması demektir. Bu ifade geniş mülk sahibi olmasından kinayedir. Çünkü Peygamber’in (sav) de dediği gibi doğunun bir boynuzu batının da bir boynuzu vardır. Dolayısıyla bu ifade onun mülkünün genişliğinden kinayedir.

Câhiz, develerin şeytanların çevrelerinden yaratıldığını ifade eden hadise yer verirken bir başka sefer de bu bölümün bir başka yerinde “Hayvanlardan Dönüştürülenler”²⁸¹ başlığı altında bu hadise yer vermektedir.

Aynı maksatla²⁸² müellif, “İnsanın İğdiştirilmesinin Yasak ve Mübah Olması” başlığı altında da bu hadise yer vermiştir.

“Allah sana merhamet etsin, inat sahibi bazı dinsizler veya akli kıt aptal birtakım muvahhitler hâlen daha hadım edilmiş birine sahip olmayı, alımını ve satımını eleştirmektedirler. Kıptilerin lideri Mukavkıs’ın İbrahim’in (as) annesi Mariye ile birlikte Rasûlullah’a hadım edilmiş birini hediye ettiğini zikretmektedirler.

Diyorlar ki Peygamber (sav) tanıdıktan sonra hadımlaştırılmış birini mülk edindi, siz ise iğdişin haram olduğunu söylüyorsunuz. Her kimde iğdiştirme işini yaparsa bu günahta ona ortak olmuş olacağını iddia ettiniz. Yine Rasûlullah’ın (sav),

²⁷⁸Kehf 18/83.

²⁷⁹Ibnu Manzur, *Lisanu’l-Arap*, IX, 183.

²⁸⁰*Tefsiru İbni Kesîr*, IX, 183.

²⁸¹el-Câhiz, S. 297.

²⁸²Maksat kelimesiyle karışık mefhumun tashih edilmesi sonra da bu tashihin tekid edilmesini kast ediyorum.

Mukavkıs'tan Mariye'yi kabul ettiği gibi böyle bir hediyeyi de kabul edip onu istihdam ettiğini ve mülkiyeti altına aldığını da ikrar ediyorsunuz. İyi bil ki ben bu meseleye cevap verecek değilim. Diyorum ki bu hadis isnad ve tahririn sıhhati hastalığından veya isnadının düşürülmesinden uzak değildir. Şayet isnad düşürülmüş ise mesele tümüyle batıl olur. Hastalıklı ise onun hadım olduğunu öğrendikten sonra hadiste onu kabul ettiği gibi bir şeyin olmadığını ve hediyeyi kabul etmesinin onu satmasının hilafına olduğunu öğrenmiş oluruz. Çünkü hadım olmak, mülkiyeti de istihdamı da haram yapmaz. Bilakis onun kovulması, sürgün edilmesi helal olmaz ve onun köle kabul edilmesi caiz olur. Köle olmanın caiz olmanın cevazı mülkiyeti vacip kılar. Diğer, bu kralın hediyesinin kabul edilmesi bir tedbir ve hikmet olarak ona ikram ile değer verilmesi demektir. Dolayısıyla da mesele batıl olur. Allah'a hamt olsun ki o ehli gibidir.»²⁸³

Bu paragraflarda el-Câhız, bazı insanlarda var olan birtakım karışıklığı tashih etmeye çalışıyor ve sözleri içinde hadisi zikrediyor. O hadisi doğrudan zikretmiyor fakat Rasûlullah (sav) ile birlikte yaşanan bir olayı zikrediyor. Bu olay fiilî sünnet veya fiilî hadis kapsamında yer almaktadır. Bu olaya İbnü'l-Esir el-Cezeri,²⁸⁴ *Uddü'l-Gabe fi Marifeti's-Sahabe* isimli kitabında Mariye el-Kıbtıyye'nin hayatından bahsederken yer vermektedir. Şöyle der: Mariye el-Kıbtıyye, Rasûlullah'ın (sav) cariyesi ve onun sürriyesidir.²⁸⁵ O, İskenderiye kralı Mukavkıs'ın Rasûlullah'a hediye ettiği, Rasûlullah'ın (sav) oğlu İbrahim'in annesidir. Onunla birlikte Mukavkıs, kız kardeşi Sirin'i ve Me'bur denilen bir hadımı, alaca bir katırı ve ipek bir kaftanı da hediye etmişti.

Muhammed b. İshak dedi ki Mukavkıs, Rasûlullah'a (sav) üçtane köle hediye etti. Bunlar İbrahim'in annesi Mariye, Rasûlullah'ın (sav) Hassan b. Sabit'e hediye ettiği Sirin -ondan Abdurrahman doğdu-, Mukavkıs'ın Mariye ile birlikte hediye ettiği hadım. Hadım, Mariye'den dolayı suçlanmış ve bu nedenle de Rasûlullah (sav)

²⁸³ el-Câhız, s.163-165.

²⁸⁴ İzzü'd-Din b. el-Esir el-Cezeri.

²⁸⁵ Sürriyye; onun evine sığınan cariye demektir. Şerhu *Uddü'l-Gabe*. No. 1, VI, 264.

Ali'ye onu öldürmesini emrettiğinde Ali,“Ey Allah’ın Rasulü, saban demiri²⁸⁶ gibi mi olayım yoksa gaibin görmediğini gören bir şahit mi olayım?” diye sorduğunda Allah’ın Rasulü“Bilakis, gaibin görmediğini gören bir şahit ol!” buyurdu. Bunun üzerine Ali onu öldürmek için gittiğinde onun iğdiş edilmiş, erkekliği olmayan biri olduğunu gördü ve Rasûlullah’a (sav) gelerek onun hadım olduğunu söyledi.”²⁸⁷

Suyuti’de bu olayı *ed-Dibac Alâ Sahih-i Müslim b. El-Haccac* isimli kitabında zikredenlerdendir. Yani mezkûr hadis *Sahih-i Müslim*’de yer almaktadır ve Suyuti’nin *ed-Dibac*’ındaki lafzı aşağıdaki gibidir. Ancak burada suçlanan adamın hadım Me’bur veya bir başka adamın ismine yer verilmemiştir:

“Bana Züheyr b. Harb anlattı. Bize Affan anlattı. Bize Hammad b. Seleme anlattı. Sabit’in Enes’ten bize haber verdiğine göre adamın birisi Rasûlullah’ın (sav) oğlu İbrahim’in annesinden dolayı suçlandı. Bunun üzerine Rasûlullah (sav), Ali’ye ‘Git ve onun boynunu vur!’ buyurdu. Ali o adama gitmiş,bir de bakmış ki bir kuyunun içinde serinliyor. Ali ona‘Çık!’ demiş ve elinden tutarak çıkarmış ve görmüş ki adam burulmuş, aleti yoktur. Ali hemen ondan vazgeçmiş. Sonra Peygamber’e (sav) gelerek‘Yâ Rasûlullah! O adam burulmuş, onun aleti yok!’ demiş.”

Muhakkik 1 nolu dipnotta şöyle der: Bu hadisi seyh Muhammed el-Gazali, *Hadis ve Fıkıh ehli Arasında Sünnet-i Nebeviye* isimli kitabında tartışmakta ve şöyle demektedir: Bir adam hakkında thk.at yapılmadan nasıl öldürülür? İbnü’l-Kayyim *Zadü’l-Mead*’ında (5/16-17) şöyle der: “Bu hadis birçok insanda şüpheye neden oldu ve onlardan bir kısmı hadisi eleştirdiler. Fakat hadisin isnadında bu eleştiriyi geçerli kılacak bir şey bulunmamaktadır.²⁸⁸ Onlardan bazıları, Nebi’nin gerçekten onu öldürmek istemediği sadece korkutmak ve cezalandırmak istediği şeklinde yorumladılar. Bu ise yönetici gerçeğin ne olduğunu bilmek için bunun aksine bir değerlendirmede bulunması kabilindedir. Öldürmek suretiyle tazir cezası vermek, had cezası gibi mutlak surette uygulanması gereken bir ceza değildir. Bilakis

²⁸⁶Cümlede yer alan saban demiri kelimesi ateşte ısıtılan saban demiri hakkında kullanılır. Böylelikle demir toprağı daha iyi kazır. Bununla Ali (ra) âdeta öldürme işini gerçekleştirme hızlı davranmakla künyelenmiştir. Ahmed, *Müsned*’de zikretti. I/83.

²⁸⁷İzzü’d-Din İbnü’l-Esir el-Cezeri, *Usdu’l-Gabe*, 6, 264.

²⁸⁸Çünkü hadis *Sahih-i Müslim*’de yer almaktadır.

varlığında da yokluğunda da maslahata tabidir. Zira Rasûlullah (sav) hem sahabenin hem de Mariye'nin²⁸⁹ suçsuz olmasını isterdi. Bu nedenle o adamın kılıcı gördüğünde kendindeki gerçeği açık edecekti. Buna göre de iş, Rasûlullah'ın (sav) düşündüğü gibi oldu.²⁹⁰

Hadisin kaynağı ve hadis hakkında söylenen sözlerden sona el-Câhız'ın mücerred olarak olayı zikretmiş olması, hakkında kapalılık ve karışıklık bulunan bir kavramın tashihi içindir. Fakat el-Câhız, ikinci olayı zikretmemiş, istediği maksadın tahakkuku için de aralarında bir bağ kurmamıştır.

Bu olayların nübüvvet hakkında eleştiri yapmak isteyen kimseye cevap niteliğinde olduğunu görülür. Diyor ki “Bununla birlikte Zenba' el-Cüzami, kölesini hadim etti. Ve bize ulaştığına göre bunu öğrendiğinde Rasûlullah'ın (sav) onu azat ettiğini rivayet ettiler.”²⁹¹

Kavramın tashih edilmesinde el-Câhız bu kadarıyla yetinmemiştir. Bilakis aynı paragrafın tamamlanmasında karışıklığa neden olan bu mefhum hakkındaki tashihi daha da vurgulamıştır. “Nübüvvet hakkında yapılan eleştiri meselelerinden olan kelamla ilgili²⁹² bir meselede cevap vermek istediğimizde buna daha başkasını ilave etmemizde bir sakınca yoktur.”²⁹³

Câhız buradan bir öncesiyle herhangi bir şekilde bağlantısı bulunmayan bir başka meseleye geçmiştir. Fakat kafa karışıklığına neden olan mefhumları tashih etmeyi vurgulamış ve şöyle demiştir: “Hâlen daha eleştiri devam ediyor. Diyor ki Araplar, özellikle de Kureyş, Ficar Savaşlarının yaşandığı dönemde kötü olan şeylerle anılmadılar. Onlara göre kötü bir şey olan haram aylarda savaşma özelliklerine sahip oldular. Bu savaşlara henüz on dört yaşında iken Peygamber (sav) de şahit olmuştu... Dedi kiben Ficar Savaşlarına şahit oldum, amcalarıma düşmanların attığı okları taşıyordum.”²⁹⁴ Burada el-Câhız'ın hasmının görüşünü nasıl

²⁸⁹Çünkü mesele sadece suçlama ile sınırlıdır.

²⁹⁰es-Suyuti; *ed-Dibac Ala Sahihi Müslim b. el-Haccac*, CVI, S. 133. Hadis no. 2771, *Kitabu't-Tevbe*, bab: Rasûlullah'ın (sav)Hareminin Şüpheden Berî Oluşu Babı.

²⁹¹el-Câhız, s. 165.

²⁹²Burada nübüvvetle ilgili bir meselede el-Câhız'ın Mezhebi olan Mutezile yaklaşımını nasıl kullandığı gözlemlenebilir.

²⁹³el-Câhız, s. 165.

²⁹⁴el-Câhız, s. 165-166.

ortaya koyduğu ve onu hüccet ve delil hâline getirdiği görülür. Sonra demiştir ki “Bizim cevabımız: Beni Amir b. Sa’saa, Harem ehli olan Kureyş ve Kinane’den, Ceriretü’l Berrad b. Kays’ın Urvete’r Rahhal’e karşılık istediklerinde yardım olunmayan birini istediklerini anladılar... Bunun üzerine haremlerine gelerek başkalarının suçunu onlara zorunlu kıldılar ve kendilerini, mallarını ve çocuklarını savundular... Bu nedenle Allah Teâlâ, Nebi’ye (sav) bu durumu gösterdi. Onun varlığı ile Arapların Zikar Günü Farsa karşı zafer kazandıkları gibi zafer kazandılar.”²⁹⁵

Câhiz, Ficar Savaşlarını ve bazılarının bu açıdan nübüvveti nasıl eleştirdiğini zikretmiştir. Dolayısıyla burada da daha önce geçen bir düzeltmeyi vurgulamak için bu olayı kullandığı görülmektedir. Ficar Savaşları birçok kaynakta yer almaktadır. Bunlardan biri de Safiyyu’r Rahman el-Mübarekfuri’ye ait *er-Rahiku’l-Mahtum* isimli eserdir. Bu kitapta şöyle denilmektedir: “Rasûlullah (sav) yirmi yaşlarında²⁹⁶ iken Ukaz Panayırı’nda Kureyş’le -beraberinde Kinane- Kays Aylan²⁹⁷ arasında Ficar Savaşları diye bilinen savaşlar meydana geldi. Bu savaşta Rasûlullah (sav) da vardı ve atılan okları kullanmaları için amcaların ok taşıyordu.”²⁹⁸

er-Rahiku’l-Mahtum’un müellifi, Ficar Savaşlarından bahsederken kaynağına işarette bulunarak şöyle der: *Siratü İbni Hişam* (1/184-187), El-Münemmik fi Ahbari Kurayş, s. 164-185;el-Kâmil, İbnü’l-Esir (1/468-472)²⁹⁹

el-Câhiz’in aynı olayı *el-Hayevan* kitabının bir başka yerinde, altıncı ciltte “İslâm Öncesi Şeytanların Taşlanması Şiirle İhticada Bulunanlar” başlığı altında da zikrettiğini belirtmek gerekir. el-Câhizşöyle der: “Bişr b. Ebi Hazim de Peygamber (sav)de Ficar Savaşlarını gördü. Dedi kiben Ficar Savaşlarına şahit oldum. Henüz delikanlı iken bu savaşta amcalarıma ok³⁰⁰ taşıyordum.”³⁰¹

²⁹⁵ age.

²⁹⁶ el-Câhiz o dönem itibarıyla Rasûlullah’ın (sav) on dört yaşlarında olduğunu söylemiştir.

²⁹⁷ Karşı tarafın Amir b. Sa’saa olduğu da zikredilmiştir.

²⁹⁸ Safiyyu’r-Rahman el-Mübarakfuri, *er-Rahiku’l-Mahtum*, s. 65-66.

²⁹⁹ Aynı şekilde kitabın 1 no.lu dipnotu.

³⁰⁰ Ayn harfinin dammesi ile (نبلته أنبله) denilir. Atmak için okları aldığımda şeddesi ile de (أنبلته ونبلته) denilir. Muhakkikten naklen. Dipnot no. 1, s. 276.

³⁰¹ el-Câhiz, VI, 276.

İbnu Manzur *Lisanu'l-Arab*'ın VI. cilt (4330-4331) sayfalarında (نبل) babında şu ifadeler yer vermektedir: (أنبلته) yani ona oklar verdim. *Es-Sıhah*'ta: (استنبلني فنبلته) yani oklar edindim. (ونبل على القوم ينبل), onlara yerden oklar topladı, sonra da düşmana atması için onlara verdi. Peygamber'in (sav) hadisinde şöyledir: Ficar günlerinde ben amcalarıma oklar topluyordum. Rivayete göre be harfinin şeddesiyle (كنت أنبل على) (عمومتي) şeklindedir. Yani atılması için ele geçirdiğimde.

Yukarıda hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız buradaki hadisleri, insanların karıştırdığı bir mefhumu düzeltmek (tashih) için zikretmiştir. Sonra başka bir hadise daha yer vererek bu tashihi pekiştirmektedir. Görüldüğü gibi el-Câhız bu paragrafta, hakikat ve mecaz ile alakalı belagat yararına öncelik vermiştir.

2.2.7. Hüccet ve Burhanın Açıklanması

Müellif, “Develerin Nişanı” başlığı altında şu ifadeler yer verir:

“İlker dediler ki ‘Daha doğrusu hayatıma yemin olsun ki develerde son derece büyük faydalar için işaretler vardır. Onlar sahip oldukları özellikleriyle havuzdan su içerler de erbabına havuzda bir şey kalmaz.’

Dediler kibiz sizden ancak atların, katırların, eşeklerin ve koyunların nişaneleri hakkında soruyoruz. Nasıl olur da ateşle yakılması konusunda genel bir icazet isteriz? Oysa biz böcekleri yakmaktan nehyedildik. Bize denildi ki Allah Teâlâ'nın azabı ile azap etmeyin. Alamenti ateştir...³⁰²

Bu bölümde, bölümün öncesindeki ve sonrasındaki bölümlerde el-Câhız, almak ve vermek sorunu ile meşgul olmaktadır. Bu, hayvanların özellikle de koyunların alametleridir. Bu sorunu el-Câhıziki grup arasında geçen bir diyalog şeklinde anlatmaktadır. Her grubun kendisine ait bir görüşü ve delili vardır. Alametle ilgili görüşü reddedilen grubun sunumu elde edildiğinde onun ağzında hüccet ve burhan zikredilerek “bize denildi” ifadesiyle sözü geçiştirmektedir. Oysa *es-Sıhah*'ta zikredildiğine göre bu söz Rasûlullah'ın (sav) hadislerinden bir hadis olmasına

³⁰²el-Câhız, s. 161.

rağmen el-Câhız, sözü kimin söylediğini belirtmemektedir. Sadece meçhul üzere mebni bir sığaya göre fiili zikretmektedir.

İkrime'den dedi ki“Ali'ye zındıklar getirildi ve onları yaktı. Bu olay İbni Abbas'a ulaştığında‘Rasûlullah’ın nehyi nedeniyle ben olsaydım onları yakmazdım!’ dedi. Çünkü Allah Rasulü ‘*Allah’ın azabı ile azap etmeyiniz!*’ buyurmuştur. Diğer taraftan onların öldürülmeleri Rasûlullah’ın (sav)‘*Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz.*’ hadisi nedeniyledir. Bu, Buhârî’nin rivayetidir. Tirmizî’de şu ilave bulunmaktadır: Bu husus Ali’ye ulaştığında‘İbni Abbas doğru söyledi!’ dedi”

Ebu Dâvud ve Nesei’nin rivayeti şöyledir: “Ali dinden dönen birtakım kimseleri yaktı. Bu olay İbni Abbas’a ulaştığında‘Ben onları kesinlikle yakmazdım. Çünkü Rasûlullah (sav), Allah’ın azabı ile azap etmeyiniz!’ buyurdu. Rasûlullah’ın (sav) ‘*Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz.*’ hadisi gereğince onları öldürürdüm. Bu durum Ali’ye ulaştığında, İbni Abbas’a yazıklar olsun, dedi...”³⁰³

Mezkûr ibare hadisi şeriften bir parça olup Câhız, hücceti ve burhanın beyan maksadıyla nişaneyi men eden grubun diliyle görüşünün sıhhatini ve konumunu belirtmek için bunu zikretmiştir. Bu nedenle el-Câhız, bir tartışma ve münazara havasında ikinci grubun delilini beyan etmek üzere hadisi bu anlamda kullanmıştır. el-Câhız, hadisi burada bunun hadis olduğunu belirtmeden kullanmıştır.

Söz konusu edilen *el-Hayevan* kitabının birinci bölümünün içeriği budur. Ancak el-Câhız, aynı kitabın dördüncü cildinde “Ateş Hakkında Kur’an-ı Kerim’in Zikri”³⁰⁴ başlığı altında aynı hadise yer vermiştir. Ancak bundan önce el-Câhız’ın, “Yani söz birine nispet edilir, o kişi Rasûlullah’tır.” dediği görülür. Peş peşe üç ayeti sıraladıktan sonra hadise gelince şöyle der: “Dedi ki ifadesini duyankimse onun Rasûlullah (sav) olduğunu kavrar.” Bu ifadesi ile el-Câhız birinci ciltteki sözünün hilafına bir şey söylemiş olmaktadır. O söz şu şekildedir: “Bize denildi ki” ifadesi lügat açısından meçhule delalet eder.

³⁰³ Mecdü’d-Din İbnü’l Esir el-Cezerî, *Camîu’l Usul fi Ehadisi’r-Rasûl*, CIII, s. 481-482. Hadis no. 1801. Birinci bab, Riddet ve Yol Kesme haddi.zındıklar (زندیق) Kelimesinin çoğuludur. Münafık gibi Müslüman görünüp küfrünü gizleyen kimsedir. Denildi kiyaratıcı hakkında -ışık ve karanlık biri iyiliğin diğeri de kötülüğün ilahıdır- düşüncesinde olan putperestlerdir. Denildi kidini olmayan kimsedir. Yine, Zerdüş kitabına tabi olan kimseler olduğu da söylenmiştir. Ali’nin (ra) yaktığı kimselerin puta tapıcılar olduğu da söylendi.

³⁰⁴ el-Câhız, IV, 464.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu hadislere, iki taraf arasında münazara yoluyla hüccet, burhan ve delili açıklama (beyan ve izah) amacıyla yer vermiş, ardından kendi meylettiği görüşü güçlendiren hadisleri belirtmiştir.

2.2.8. Muvâfaka ve Tevfik Kavramlarının Açıklanması

Müellif “Akîl b. Ullefe ve Bitkiler” başlığı altında şöyle der:

“Akîl b. Ullefe’ye denildi kızımlarını evlendiren ne olur? Zira kadınlar evli değillerse kemik üstünde et biriktirirler. Şöyle cevap verdi: Hayır, onları aç bırakırım zayıf kalırlar, onları çıplak bırakırım ortalığa çıkmazlar. Kullandığı sözlerin ikisinden biri Peygamber’in (sav) sözüne diğeri de Ömer b. El-Hattab’ın sözüne muvafık olmuştur. Çünkü Peygamber (sav) ‘Oruç kalkandır.’ buyurdu. Ömer de استعينوا عليهن بالغيري ‘Kadınların ortalıkta dolaşmamalarına yardımcı olmak için çıplak bırakın (fazla kıyafet almayın).’ Hadiste ise şöyle denilmektedir: Saçlarını kesmeyin çünkü saç uzatmak koruyucudur.”³⁰⁵

Bu paragrafta müellif insanlardan biri ile Akîl b. Ullefe diye isimlendirilen bir adam arasında geçen diyalogu anlatmıştır. el-Câhız, haberde var olan hikmetten okuyucunun faydalanması için haberi öne sürmüştür. el-Câhız, ayetlere ve hadis-i şeriflere değinirken âdeti olduğu üzere burada da okuyucuya bir hikmeti göstermek için Rasûlullah’ın (sav) hadislerinden bir hadise değinmiştir. Bu hikmet, Peygamber’in (sav) hadislerinden bir hadise muvafıktır. Müellif, muvafakat maksadıyla Rasûlullah’ın (sav) hadisine yer vermiştir. Yani bu haber, manası itibarıyla “Oruç kalkandır, koruyucudur!” nebevî hadisine muvafık olmaktadır. Hafız ibni Hacer el-Askalani bu hadise *Telhisu’l-Habir* isimli kitabında yer vermektedir. Lafzı şöyledir: “*Nikâh benim sünnetimdir. Her kim sünnetimden uzak durursa benden değildir.*” İbni Mâce *Sünen*’inde, Nikâh Kitabı, Nikâhın Fazileti Hakkında Gelenler (1/592, H. no. 1846) babında rivayet etti. Âişe’den, Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “*Nikâh benim sünnetimdir. Her kim benim sünnetimle amel etmezse benden değildir. Evleniniz, ben sizin çokluğunuzla övünürüm. Her kimin ömrü varsa*

³⁰⁵el-Câhız, s. 171.

nikâhlansın. Bunu yapamayan oruç tutsun. Çünkü oruç onun için bir kalkandır.” isnadında İsa b. Meymun vardır ve o zayıftır.”³⁰⁶

(وَجَاءَ) ve (الْوَجْءُ) kelimelerinin manası hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: Aygırın çiftleşme arzusunu kesin ve net bir şekilde gidermek ve onu hadım seviyesine indirmektir. Denildi ki taşaklarını ve damarlarını olduğu hâliyle korumaktır. Taşaklarının damarları, çıkartılmadan iki taş arasında vurulduğu zaman (وَوَجَأَ التَّيْسَ وَجْئاً وَوَجَاءَ، فَهُوَ مَوْجُوءٌ وَوَجِيءٌ) ifadeleri kullanılır. Yine denildi ki: İçi boşalınca kadar onu ufalamaktır ve böylelikle hadıma benzemiş olur. Denildi ki (الْوَجْءُ) mastardır, (الْوَجَاءُ) ise isimdir. Hadiste şöyle denilmektedir: “*Ey gençler, sizden evlenmeye gücü yeten kimse evlensin. Evlenmeye gücü yetmeyenleriniz ise oruç tutsun çünkü oruç şehveti azaltır.*” O ikisini ufalamaksızın çıkarmak ise hadımlaştırmaktır. “*O, taşakları burulmuş iki koç kurban ederci.*”³⁰⁷

Özetle Câhız, Akil b. Ulfe'nin sözü ile hadiste geçen ifadeyi uyumlaştırmak istemiştir. Çünkü Alkame'nin “Ben onları aç bırakmak suretiyle bileğlerim.” yani şırmazlar, taşkınlık göstermek suretiyle zihinleri erkeklere gitmezler. Çünkü şırmamak şehveti harekete geçirir. Rasûlullah'ın (sav) “Zira oruç, şehveti azaltır.” sözü “Şehveti keser, zihin onu düşünmekten uzak durur.” demektir.

Bölümün sonunda el-Câhız'ın zikrettiği “Onların saçlarını uzatın çünkü saçları uzatmak şehveti azaltır.” hadisi kaynaklarda tespit edilememiştir.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu hadislere, insanların sözleri ile Peygamberin (sav) söz konusu hadisi arasındaki benzerlik ve uygunluğu (muvafakat ve müşabehet) göstermek amacıyla yer vermiştir.

2.2.9 Nefret Ettirmede Mübalağa

Müellif, “Kötü Koku Hayvanlara İzafe Edilendir” başlığı altında el-Câhızşunları söylemektedir:

“Horoz sahibi dedi ki yağmur isabet ettiği zaman köpek derisi leş gibi olur...”

³⁰⁶İbni Hacer el-Askalani, *Telhisu'l-Habir fi Tahrici Ehadisi'r-Rafi'l-Kebir*, III, s. 249.

³⁰⁷İbnü Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 6, 4766.

أحرص من كلب على عفي صبي

er-Raciz şöyle dedi: Annesinin karnından çıktığında çocuğun karnından çıkan şeye (عفي) denir.

Merfu bir hadiste şöyledir: “Vermiş olduğu hediyeği geri alan kimse kusmuğunu yalayan kimse gibidir.” Bu mesel köpek için kullanılır.”³⁰⁸

Âdeti olduğu üzere el-Câhız, köpek sahibi ile horoz sahibi arasındaki diyalogda iki grup arasındaki münazaraya yer vermiştir. Okuyucunun sadece ismini duymakla dahi köpekten ve niteliklerinden nefret edecek şekilde bölüme horoz sahibinin “Yağmur isabet ettiği zaman köpek derisi leş gibi olur.” sözü ile başlamıştır. Ardından el-Câhız, lisanı ile köpeği hayvanlar meydanında daha alt seviyeye düşüren horoz sahibinin sözü ile devam etmiş ve sözü köpeğin pisliği ve çocuğun kusmuğunu yemesine getirmiştir. Ancak el-Câhız okuyucunun, bu hayvanın niteliklerinden nefret etmesini yeterli bulmamış, aynı zamanda işiten kimsenin de ondan nefret etmesini, tiksinsmesini istemiştir. Öyle ki bu canlı hakkında kademe kademe en üstten en alta varıncaya kadar nefret basamaklarını sıralamıştır. Rasûlullah’tan (sav) köpek hakkında gelen bir hadisi zikretmek suretiyle köpeği yaratılanların en aşağı olanı noktasına getirmiştir. Hadisin lafzı şöyledir:

Tavus’tan, İbni Abbas’tan dedi ki Peygamber (sav) buyurdu: “Verdiği hediyeği geri alan kimse, kustuğunun yiyen köpek gibidir.” Ahmed tahrir etti. (1/291, H. no. 2647. Buhârî tahrir etti (3/207). Müslim (6/64), Nesei (6/276) ve (6/268).³⁰⁹

Hadis bir başka lafızla şöyle geçmiştir:

Tavus’tan, İbni Ömer’den ve İbni Abbas’tan... Dediler ki “*Bir kimsenin bağışta bulunup bağışından dönmesi caiz değildir. Ancak baba, çocuğuna verdiği bağıştan dönebilir. Bağış yapıp da sonra bağışından dönen kimse doyuncaya kadar yiyip kusan, sonra dönüp kustuğunu yiyen köpeğe benzer.*”³¹⁰ Ahmed tahrir etti

³⁰⁸ el-Câhız, s. 226-227.

³⁰⁹ Ebu’l Muata Muhammed en-Nuri, *el-Müsned el-Cami*, s. 246. Hadis no. 6562.

³¹⁰ age.,s. 247. H. No: 6563.

(1/237), (2119) ve 2/27 (4810). Tirmizî, (1299 ve2132). İbni Mâce (5377) Nesei (6/265)³¹¹

İşte böylece el-Câhız'ın, bu hadisi köpeğin niteliklerinden nefret ettirmede mübalağa maksatlı olarak kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Câhız'ın bu lafzla zikrettiği hadis sahihlerde bu lafızla zikredilmemiştir. Tam tersine (العائد في هبته) lafzıyla zikredilmiştir. Ancak allame el-Münavi, Rasûlullah'ın (sav) “Çiftlik ve benzeri gibi gelir getirecek şeyler edinmeyin, böylece dünyaya meyledersiniz.” (İbni Mes'ud'dan, sahih hadistir.) hadisinin şerhi esnasında el-Câhız'ın zikrettiği lafzın aynısını zikretmektedir. Münavi şöyle der: “Çiftlik edinmeyin” yani ekilebilir köy edinmeyin. Her ne kadar bu hadis çiftlik edinmeyi yasaklıyorsa da ardından gelen “dünyaya meyledersiniz” cümlesi bunu tefsir etmektedir. Yani dünyaya dalmak korkusu nedeniyle bu işlere girişmeyiniz, bunlar sizi Allah'ı zikretmekten alıkoyar. Her kimin de böyle bir korkusu yoksa vacip olanları yerine getirme hususunda kendisine güveniyorsa yapabilir. Tıpkı Peygamber'in (sav) arazi edinip onu mezra yaptığı gibi. Her kim de onun fiilinin buradaki sözü neshettiğini sanırsa İbni Cerir'in dediği gibi bu bir vehimdir. Hukemadan bazıları dediler ki çiftlik, bağ bahçe işleri dertler çanağıdır. Hişam, el-Ebraş'e bir çiftlik bağışladı ve daha sonra onun ne hâlde olduğu hususunda ona sorduğunda benim böyle bir sözüm yoktur dedi. Bunun üzerine, bağışladığını veren kimse kustuğunu yalayan kimse gibi olmasaydı onu senden alırdım, dedi. Bunun böyle isimlendirilmesinin nedeni, terk edildiği zaman zayi olmasındandır.”³¹²

Câhız bu hadisi³¹³ kitabın birinci bölümünün bir başka yerinde iki kalıpta zikretmektedir. “Devenin Vasfı Ve Hareketliği Hakkında Şiir”³¹⁴ başlığı altındaki bölümde aynı şekilde köpek sahibi ile horoz sahibi arasındaki münazara ve diyalog çerçevesinde yer vermektedir.

³¹¹age.,s. 247-248.

³¹²el-Münavi, *Feydu'l-Kadir Şehru Camiu's-Sagir*, CVI, s. 387. Hadis no. 9731.

³¹³Bu hadis, bağışladığını geri alan kimse kustuğunu yalayan köpek gibidir, hadisidir.

³¹⁴el-Câhız, s. 277.

Yukarıdaki hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız, okuyucuyu bu durumdan uzaklaştırmak için bu hadisi belirtmiş, bu bağlama uygun hadisi seçerek amacını gerçekleştirmiştir.

2.2.10. Delaletin Genişliğini Beyan Etme

Müellif “Şeytan Olarak İsimlendirilen ve Onunla Olmayan” başlığı altında şu hususlara yer veriyor:

“Peygamber (sav) uçan bir güvercinin peşine takılan bir adama baktı ve ‘Şeytan, şeytanı takip ediyor.’ dediğini iddia edecek olursan bize, ufuk sakinlerinin tümü arasında Haremlilerden, Basralılardan ve Haşimoğullarından ve onların dışında kalanlara varıncaya kadar güvercini kimin şeytanlar anlamında hakikat olarak kullandığını bize haber verin. Yoksa onun sözü “insan ve cin şeytanlarını”³¹⁵ ayetinde ve Ömer’in ‘Onun şeytanını burun deliklerinden³¹⁶ çıkartacağım.’ sözünde olduğu gibi bu adamın şeytan olması hakkında mıdır? Bir seferinde Ebu’l Vecih el-Ukli şöyle dedi: ‘Şeytanın bana bindiğinde...’ ona denildi ki hangi şeytanları kastediyorsun? Dedi ki öfke.”³¹⁷

Burada el-Câhız delaletin genişliği veya dar olması, müşterek veya birbirine zıt olması ve eş olması bakımından lügat ve onun kullanımıyla alakası sorunlara en yakın sorunlardan birini aktarmaktadır.

Daha sonra “Onların şeytanları kelimesini hakikat anlamında kullandıklarını mı iddia ediyorsun?” demek suretiyle belagat ilimlerinin sorularıyla yardım almaya çalışmaktadır. el-Câhız cihetinden bu istifham-ı inkâridir. Yani o, bu siyakta “şeytan” kelimesinin hakikat olarak alınmasına karşı çıkmaktadır. Rasûlullah’ın (sav) uçmakta olan bir güvercinin peşine takılan bir adama bakarak “Şeytan, şeytanı takip ediyor.” sözünün hakikat anlamında alınmayacağını, tam tersine mecaz olarak alınması gerektiğini düşünmektedir.

³¹⁵Daha önce müellif, ayetteki cin kelimesinin insan kelimesinden önce olduğunu söylemişti. Ayetin tamamı şöyledir: “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileseydi onu da yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle başbaşa bırak.” (Enam 112).

³¹⁶(النُّخْرَةُ) Nun harfinin dammesi ile burnun önü demektir. Muhakkikten naklen, s. 299, dipnot no. 4.

³¹⁷el-Câhız, s. 299.

Yine o Kur'ân ayetinden yardım almakta, delalette³¹⁸ maksadın daha geniş olması için ayeti dillendirmekte, ardından da aynı maksata mebni olarak Ömer'in "Onun şeytanını burun deliklerinden söküp çıkaracağım!" sözünü kullanmaktadır. Yine Ebu'l Vecih el-Ukli'nin sözünü de aynı amaç için kullanmıştır.

Ancak Câhız âdeta konuşmasına burayla alakası varmış gibi hadis-i şerif ile başlamıştır. Kendi iddiasının hilafına söz söyleyen kimseye açıklamada bulunmak için "şayet iddia ederseniz" ifadesiyle konuşmasını başlatmıştır. Bu hadis İbni Mâce'de yer alan sahih bir hadis olup lafzı şöyledir: "Bize Abdullah b. Amir b. Zürene anlattı. Bize Şerik, Muhammed b. Amr'dan, Ebi Seleme b. Abdurrahman'dan o da Aişe'den anlattı: *Peygamber (sav) bir bir kuşu³¹⁹ izleyen (onunla oynayan) bir insana³²⁰ baktı ve '(Şu herif) bir şeytanı izleyen bir şeytandır.'* Ez-Zevaid'de Aişe hadisi bu isnadı ile sahihtir, ricali de sikadır."³²¹

Kenzu'l-Ummal sahibinin lafzı şöyledir: Osman'dan, "*Rasûlullah (sav) bir güvercinin peşine düşmüş bir adamı gördü ve 'Şeytanı izleyen bir şeytan!' buyurdu. Ricali sikadır.*"³²²

Anlaşılacağı üzere, müellifin bu hadisi zikrettiği ve şeytan kelimesinin delaletinin genişliğini beyan etmek için de bu hadisi kullandığı görülür. el-Câhız, bu bölüme; "Şeytan Olarak İsimlendirilip Şeytan Olmayan" başlığını koymakla maksadını da beyan etmiştir. Yani şeytan kelimesinin taşımakta olduğu anlamların neler olduğunu açıklamıştır. Bu kullanımda şeytan kelimesi tek bir lafız olup birbirinden farklı iki anlama delalet etmektedir. En fazla da kötülüğe delalet eder ki lügat ehline göre buna müşterek lafız denir. es-Sealibi bunu bir örnekle şöyle açıklıyor: "el-adl" de bundandır." O fidyedir. Şu ayette olduğu gibi: "hiç kimseden fidyeye alınmaz."³²³ Yine şu ayette olduğu gibi: "yahut onun dengi."³²⁴ "el-Adl";

³¹⁸Bu faslın birinci bölümünde bu hadis geçmişti.

³¹⁹Câhız'da "Uçmakta olan bir güvercini izlemekte" şeklindedir.

³²⁰Câhız'da "Bir adama baktı" şeklindedir.

³²¹Sünen-i İbni Mâce, 1, 1238. Hadis No: 3764, güvercin ile oynamak babı.

³²²el-Burhan Fevri, *Kenzu'l Ummal*, 15, 226, H. No: 40687, Güvercin oyunu.

³²³Bakara 2/48. ayetinden bir parçadır. Ayetin tamamı şöyledir: "Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaahat kabul olunmaz, fidyeye alınmaz.[15] Onlara yardım da edilmez."

³²⁴Maide 5/95. ayetinden küçük bir parça. Ayetin tamamı şöyledir: "Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna)

kıymet, salih adam, hak ve zulmün zıddı anlamlarına gelir. Muhakkik, adl kelimesinin örnek anlamına da geldiğini ve bu hususta iki lügat bulunduğunu söylemiştir. Ayn harfinin fethası ve kesresiyle el-adl her iki kelime de örnek anlamına gelir: (عَدْلُ الشَّيْءِ) onun benzeri, cinsi demektir. (وَعَدْلُهُ) ise cinsinden olmayan benzeri demektir.”³²⁵

Yukarıdaki hususlardan anlaşılmaktadır ki aynı kelimenin -şeytan- birden fazla anlamını açıklamak amacıyla bu hadisi zikretmiştir. Nitekim bu kelimenin Arap dilinde geniş bir delaleti vardır. Dolayısıyla el-Câhız’ın bu konu için seçtiği başlık içeriğine uygun olmuştur.

2.2.11. Tanıtma ve Onurlandırma

Müellif “el-Uzri’nin Hurafesi” başlığı altında şöyle der:

“İsnadı kendisine ait olan Abdullah b. Fayed’de rivayetinize göre dedi ki Şeytanların saptırdığı Uzreoğullarından bir adamın hurafesi: Rasûlullah (sav) bir gün bir hadis söyleyince hanımlarında biri dedi kibu, hurafe hadisidir. Dedi ki hayır, hurafe haktır.”³²⁶

Bu paragrafta el-Câhız şahsındaki sıfatlarıyla şöhret bulmuş bir adama ait hadisi sunmuştur. Bu adam hurafe ile tanınan bir şahsiyettir. Bu adamın hurafesi âdemoğlundan bir adama aittir. Hurafe âlem bir isimdir. Fakat onda var olan sıfat şahsa galip gelmiş hatta “Bu hurafi bir hadistir.” sözü çokça kullanılır olmuştur. el-Câhız, bu sıfatı ve bunun kim olduğunu tanıtmakta, ardından da onu daha iyi tanıtmak için onun hadisi ile Rasûlullah’ın (sav) hadisi arasında bir bağ kurmaktadır. Bu hurafeci kimdir? Hurafe hadisi nedir?

Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, öğ alandır.”

³²⁵Ebu Mansur es-Sealibi, *Fıkhü’l-Lüğa ve Esrarü’l-Arabiyye*, s. 417-418, Bölüm 68. Bir ismin farklı şeyler üzerinde kullanımı.

³²⁶el-Câhız, s. 301.

Uzre'den bir adamın hurafesidir. O bir gün konuşurken hanımlarından biri dedi kibu hurafe sözüdür! Buyurdu kihayır, hurafe haktır.”³³³

Yine el-Câhız'ın bu hususa öncekinden daha fazla yer vermekte olduğunu görülür. Hadis öncesinde el-Câhız, “Peygamber (sav) dedi ki” sözünü zikretmektedir. Bu hadisin birçok kaynağı vardır. Muhaddis müfessir el-Acluni, *Keşu'l-Hafa*'da dedi ki:

“Hurafe, Tirmizî, Ebu Ya'lâ ve Ahmed, Aişe'den rivayet ettiler. Peygamber bir gece hanımlarıyla konuşurken hanımlarından biri 'Ey Allah'ın Rasulü, bu hurafe bir sözdür!' dedi. Buyurdu kisiz hurafenin ne olduğunu biliyor musunuz?.. Ebu'l-Ferac en-Nehrevani, *el-Celis's-Salih*'te dedi ki 'İnsanların avamı bir kimsenin söylediği bu sözün hurafe olduğunu, onun bir hakikatinin ve aslının bulunmadığını düşünüyorlar.' Es-Sadık (sav) ise bunun tam tersini beyan etti. Bu sözün benzerini İbnü'l Esir de *en-Nihaye*'de söyledi: Hurafe hadisi, bunun karşılığı hadisleri yalanlayan, ondan hoşlanan, beğenen, taaccup eden herkese aittir. Peygamber'den (sav) rivayet edildiğine göre, 'Hurafe haktır, Allah daha iyi bilir!' buyurdu. en-Necm ilave etti ve ed-Dabi benzerlerini tahrir etti. Aişe'den dedi ki Allah hurafe'ye rahmet etsin, salih bir adam idi...”³³⁴

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız, bu hadisi sunumundan sonra zikretmiş ve bu adamı tanıtmak için kullanmıştır. Burada yapılan tanıtım bağlamında bir onurlandırma amacının bulunması da muhtemeldir. Çünkü Rasûlullah (sav), “Hurafe haktır.” buyurmuştur.

2.2.12. İki Şey Arasındaki Farkı Beyan Etme

Müellif “Kertenkele için Geneli Öldürmek” başlığı altında şunları söylüyor:

Rasûlullah (sav) buyurdu: Şu pis ağaçtan yiyen kimse namazgâhımıza yaklaşmasın. O Allah Azze ve Celle'nin “Habis kadınlar, habis erkeklere...”³³⁵ ayetinin dışındadır.”³³⁶

³³³el-Câhız, VI, 210.

³³⁴el-Acluni, *Keşfu'l Hafave Müzilü'l-Elbas Amma Üstihir Mine'l-Ehadis Alâ Elsineti'n-Nas*, I, 377, no. 1207. Bu hadis s. 227, I, H. no. 698'de de yer aldı.

³³⁵Nur 24/76.

³³⁶el-Câhız, s. 306.

Burada el-Câhız hissedilebilir kötülük ile manevi kötülük arasındaki farkı beyan etmek suretiyle net bir düşünce ortaya koymaktadır. Müellif, bu konunun birinci bölümünde “Kötü kadınlar, kötü erkeklere...” ayetini ele alırken daha önce de bu düşünceyi söz konusu etmişti. Müellif orada, aynı başlığı taşıyan bir bölüm içinde, bu ağaçta var olan hissedilebilir pisliğin Allah Tebârake ve Teâlâ’nın manevi pislikten tümüyle farklı olduğunu belirtmektedir. Bunun delili, müellifin bu makamda yer vermiş olduğu hadisin sıgasıdır.

Müsned’de Ebi Avane’den (ra) dedi ki“Bize Muhammed b. Abdülmelik el-Vasıtı ve Ammar b. Raca anlattı, dediler ki bize Yezid b. Harun anlattı, dedi kibize el-Ceriri Nadra’dan, Ebu Said el-Hudri’den rivayetine göre Peygamber (sav), namazda iken sarımsak kokusu aldı. Namazı bittiğinde‘Her kim bu kötü kokulu ağaçtan yer ise bizim namazgâhımıza yaklaşmasın!’buyurdu. Bunun üzerine insanlar!Sarımsak haram oldu!’ dediler. Durum Rasûlullah’a (sav) ulaşınca‘Ey insanlar, ben Allah’ın helal kıldığını haram kılamam fakat ben onun kokusunu sevmiyorum. Melekler bana geldiklerinde onun kokusunu bulmalarını istemiyorum!’ buyurdu. Müslim tahrir etti. (76/565)³³⁷

Hadiste söz konusu olan kötü ağaç sarımsaktır ve onun yenmesi mubahtır. Ancak yasak olan sarımsak yedikten sonra mescide gitmektir. Muhtemelen bu yasaklama namaz için toplanıldığında diğerlerine rahatsızlık verilmemesi içindir. Dolayısıyla buradaki pislik, hissîdir yani onun kötü kokusudur. Mevla Azze ve Celle’nin ayette vurguladığı manevi pislik ile bunun arasında net bir fark vardır.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız, hissedilebilir maddi pislik ile manevi pislik arasındaki farkı netleştirmek için bu hadisi kullanmıştır.

2.2.13. Kişiselleştirme

Müellif “Kertenkelenin Genelini Öldürmek” başlığı altında şöyle der:

Günümüzün aşırı cahil insanları, annelerine ve babalarına göre İbrahim’in ateşine üfledikleri için kertenkeleyi öldürüyorlar. Bir başkasının günahını bizim

³³⁷Müsned Ebi Avane, I, 343. Hadis no. 1229, soğan yeme babı.

üstlenmemiz nasıl olur? Muhtemelen de Peygamber (sav), bir kavim tarafından kullanılan anlatılan hikâyelerle ilgili olarak (لعل) edatını kullandı.³³⁸

Burada el-Câhız, kertenkelenin öldürülmesi meselesinde³³⁹ özel bir bakış verirken bu sorunla ilgili olarak Peygamber'in (sav) hadisini ise zikretmemiştir. Kişiselleştirme ile ilgili görüşünün doğruluğunu ispat etmek için hadisi ne zikretmiş ne de kullanmıştır. Oysa hadise *es-Sıhah*'ta ve İbni Ebi Şeybe'nin *Musannef*'inde yer verilmektedir: "Bize İbni Uyeyne, Abdülhamid b. Cübeyr Şeybe'den, Said b. El-Müseyyeb'den, Ümmü Şerik'ten anlattığına göre Peygamber (sav) kertenkelenin öldürülmesini emretti." Müslim rivayet etti. (4/142), (1757). Buhârî, (3307) ve (3359) ve şu ilaveyi yaptı: Dedi ki İbrahim'in (as) ateşine üfürüyordu. Müslim. Ahmet. (6/421). Şari (kanun koyucu) hayvanlar hakkında benzeri şeyi yaptı ve efendimiz İbrahim Halil'in ateşini söndürmeye çalıştığı için kaplumbağanın öldürülmesini yasakladı. Bu husus Abdurrazzak'ın (8392) Ma'mer'den, Zühri'den, Urve'den ve Aişe'den merfu rivayetinde yer almaktadır. "*Kaplumbağa İbrahim'in ateşini söndürürken kertenkele ise ona üfürüyordu. Bunun öldürülmesi emredildi, diğerinin öldürülmesi ise yasaklandı.*" İbni Mâce'nin *Musannef*'ten (3231) rivayetinde "Yeryüzünde kertenkele dışında ateşi söndürmeyen hayvan kalmadı, kertenkele ise alevlenmesi için ateşe üfürüyordu. Bu nedenle Peygamber (sav) onun öldürülmesini emretti." Atâ'nın rivayetinde ise "Her kim kertenkele öldürürse onun yedi günahı affedilir."³⁴⁰

el-Câhız'ın sahih kitaplarda var olan bu rivayetlerin tümünü görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Paragrafın sonunda ise el-Câhız içtihat için içeriği itibarıyla ancak zan, şüphe ve tahmin anlamlarını taşıyan (لعل) edatını peş peşe dört defa kullanmıştır. Ayrıca durumu kişiselleştirmek için bu rivayetlerin tümünü kullanmaya ve "Nassın bulunduğu yerde içtihat yoktur." usul kaidesine karşı gafil olarak içtihat bulunmaktadır. İctihat alanında yer alan bu İslami fıkıh usulü kaidesi "Nassın bulunduğu yerde içtihadı yer yoktur." şeklindedir. Yani delaleti katı nass varken içtihat yapılmaz. Fakat konuyla ilgili olarak ise delaleti ve subuti zanni veya biri

³³⁸ el-Câhız, s. 304-305.

³³⁹ Çoğulu (أوزاغ) şeklinde olup sürüngen hayvanlardandır. (سالم أبرص) olarak da isimlendirilir.

³⁴⁰ *Musannef*, İbni Ebi Şeybe, X, 454-455. Hadis no. 20251-20262 arası.

zanni olan bir nass bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak başka nass veya icma da yoktur, dolayısıyla içtihat alanı içindedir.”³⁴¹

Şafîî, *er-Risale*'nin sonunda “Haber varken kıyas helal olmaz.” demektedir. Bunun benzeri, usulcü ve âlimlerin müeahhirinden olanlarda da meşhurdur: “Eser var olduğunda nazar batıl olur.”

el-Câhız'ın yaptığı gibi meseleye akli olarak hüküm verilmek istendiğinde sorulur: Annelerinin ve babalarının yaptıklarından dolayı kertenkelenin çocuklarının günahı ne? Denir ki “Onların hepsi aynı cinstir. Allah'ın kendilerinde kötülük niteliklerini yarattığı kertenkele cinsindedir. Kötülük, pislik, hastalığa ve eziyete davet eder. Arap'ın bunu (سام أبرص) şeklinde isimlendirdiğini görmüyor muyuz?” El-vezağ aşırı zehirli alacalı olan kertenkeledir. İbni Siyde: “el-vezağ, aşırı zehirli alaca kertenkeledir.”³⁴² Hemze ile kelimesi (السام) ölüm demektir. Aişe hadisinde Yahudiler, Peygamber'in (sav) yanına girdiler ve “Sana ölüm olsun!” dediler. Bunun üzerine Aişe onlara “Size de ölüm olsun!” dedi... İbnü'l-Esir dedi ki “(السام) kelimesi hakkında hemzeli rivayet gelmiştir, anlamı ise ‘Siz dininizi öldürdünüz.’ demektir. Meşhur olanı ise hemze olmayanıdır.”³⁴³

Araplar bu şekilde kavramı isimlendirmişlerdir. İsimlendirme ise kötüden doğmaz. Bilakis vakiyadan, usulcülerin sözü hakkında nass bulunmayan eşyalar hakkında binaen Arap'ın verdiği hükümden, zevkinden kaynaklanır. Usulcüler şöyle diyorlar: “Arap'ın güzel gördüğü şey güzel, kötü gördüğü şey de kötüdür.” İşte Arap'ın kötü gördüğü bu şey aşırı zehirli alaca kertenkeledir. Alaca hastalığı bırakır ve bu silsileleri kapsar. Aynı zamanda Allah ona bu kötü sıfatı ve eziyeti yarattığı gibi başkalarında da iyi ve faydalı birçok sıfat yaratmıştır. Bu ise âdemoğluna bir öğüttür. İyilik ve kötülük sadece bir cinsten değil, canlılar cinsinde var olan bir husustur. Fakat bunlardan biri mükelleftir, hayvanlar ise mükellef değildir. Hatta mükellef olmayan kötülük yaptığı zaman öldürülür. Bu ise mükellef olan akıllıya derstir.

³⁴¹ Vehbe ez-Zuhayli, *Usulu'l-Fıkh*, s. 217.

³⁴² İbni Manzur, *Lisanu'l-Arab* VI, 4826.

³⁴³ age. III, 1907.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu hadisi, akli olarak karar verdiği bakış açısını ispatlamak için kendi şahsi amacı nedeniyle kullanmıştır. Nitekim akli delile, benzeri bir akli delille karşılık verilmiştir.

2.2.14. Lügat Açısından Türeyenleri Açıklama

Müellif “Köpek İsminden Türeyenler” başlığı altında şöyle der:

“el-Kelb sahibi dedi ki onun isminde övülen birçok isim türemiştir. Rabia’nın çocuklarından Rabia b. Nizar Kelb b. Rabia, Kilab b. Rabia, Mekalib b. Rabia, Meksabe b. Rabia (b. Nizar)... Onların içinden es-Sibba Esed, Dubeya’, Zi’b, Züeyb... Bunlar on beş adam olup sekiz tanesi es-Sibba’ topluluğundandır. Sekiz taneden dördü ise kelb isminden türemiştir. Dediler ki Peygamber (sav), (Vezeri b.) Cabir, yanından çıkıp ailesinin yanına gitmek için izin istediğinde buyurdu kiümmü kelbe (ateşli hastalı) ona bulaşmazsa ne güzel olur.”³⁴⁴

Müellif bu noktada dille alakalı bir sorunu, türeme meselesini açıklığa kavuşturmaktadır. “Kelb” lafzından türeyen isimleri ve sıfatları açıklamaktadır. Sonra da bu bağlamda Rasûlullah’ın (sav) hadislerinden birini sunmaktadır. Bu hadis *el-İsabe fi Ma’rifeti’s-Sahabe* isimli kitapta yer alan sıhhati sabit olmayan bir olaydır. Bu hadiste sahabeden Zeyd b. Halil’in, Zeyd el-Halil b. Mühelhel et-Tai’nin hayat hikâyesi vardır. Yedinci yılda Peygamber (sav) onu Zeyde’l-Hayr diye isimlendirmiştir. İbni İshak dedi ki (sav) “Zeyde’l-Hayr hakkında dedi kicahilyede iken belli sıfatları ile tanıdığım bir adamı Müslüman olduğunda daha farklı nitelikleriyle gördüm. Bu nedenle de onu Zeyde’l-Hayr olarak isimlendirdi. Fida’yı ona ikta etti ve bu hususta ona yazı yazdı. Geri dönmek üzere çıktığında (sav) buyurdu ki Zeyd, Medine hummasından kurtulursa... Dedi kibir su nedeniyle ona humma isabet etti ve öldü.”³⁴⁵

İbni Hacer’in aktarmış olduğu bu haber, Rasûlullah’ın (sav) hadisinden kastın Zeyde’l-Hayr b. Mühelhel olduğu görülmektedir. Ancak el-Câhız’ın rivayeti onun isminin Vizir b. Cabir olduğunu, bu ismin de bize İzzü’d-Din b. El-Esir’in, *Uddü’l-Gabe fi Marifeti’s-Sahabe* isimli kitabında Vüzer b. Sedüs’ün hayat hikâyesini

³⁴⁴ el-Câhız, s. 313-317.

³⁴⁵ İbni Hacer el-Askalani, s. 34-35.

hatırlatır. Şöyle der: Vüzer b. Sedüs et-Tai, ibnü Kani dedi. İsnadı Ali b. Harb, Hişam b. Ebu'l Münzir, Abdullah b. Abdullah en-Nebhani'den, o da babasından ve dedesinden. Dedi ki Zeydü'l-Halil et-Tai bir heyet ile Rasûlullah'a (sav) geldi. Beraberinde Vezer b. Sedus ve Kubeysa b. El-Esved vardı ve develerini çöktürdüler. İbni'd-Dibağ Ebu Ömer'e müstedreken tahrir etti."³⁴⁶ Bu haber Vüzer b. Sedüs'ün, Zeydü'l-Halil heyeti birlikte gelenler arasında olduğunu göstermektedir. Bu ise zayıf bir ihtimal olarak Rasûlullah'ın (sav) hadisindeki maksudun o olduğunu göstermektedir. Fakat *el-İsabe* kitabında yer alan habere göre hadisten kastedilen kimse Zeydü'l-Halil'dir. Zira kaynakları büyük bir çoğunluğu Zeydü'l-Halil'in humma hastalığından öldüğünü ve Rasûlullah'ın (sav) bu hususta konuştuğunu belirtir. Bu kaynaklardan biri de Şemsü'd-Din ez-Zehebi'ye ait *Tarihu'l-İslam* isimli kitaptır. Şöyle der: "Daha sonra Tay heyeti Rasûlullah'a (sav) geldi. Onların arasında liderleri olan Zeydü'l-Halil de vardı. Müslüman oldular ve Rasûlullah (sav) onu Zeyde'l-Hayr diye isimlendirdi. Ona Ferde'den toprak ikta etti. Kavmine dönmek için çıktığında Rasûlullah (sav) "Zeyd Medine hummasından kurtulursa..." buyurdu. Denilir ki Rasûlullah (sav) onu humma dışında bir şeyle isimlendirdi fakat bu, çalışma esnasında tespit edilememiştir. Necd toprağından kendi sularına ait Ferde³⁴⁷ denilen yere vardıklarında ona humma isabet etti ve bu hastalıktan dolayı öldü."³⁴⁸

el-Câhız'ın *el-Hayevan* isimli kitabının üçüncü cildinde "Ümmü Kelb" başlığı altında bundan kastın Zeydü'l-Hayr olduğu vurgulamakta ve şöyle demektedir: "Dedi ki Zeyd Peygamber'in (sav) yanına geldiğinde buyurdu kişayet Ümmü Kelbe (humma) onu yakalamazsa o ne kadar iyi bir gençtir." Muhakkik Abdüsselam Harun, hadiste yer alan (أبرح فتى) ifadesinin ne kadar şaşılacak bir genç anlamına geldiğini ve (فتى) kelimesinin temyiz için kullanıldığını belirtir.

ومثله قول الأعشى في الخزانة: (المتقارب)

³⁴⁶İzzü'd-Din İbnü'l Esir el-Cezeri, *Usdu'l-Gabe fi Marifeti's-Sahabe*, IV, s. 648.

³⁴⁷El-isabe'de ismi, Ferve olarak geçmektedir.

³⁴⁸Şemsü'd-Din ez-Zehebi, *Tarihu'l-islam ve Veffiyatü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, I, 686-687. "Tay Heyeti" başlığında.

Benzerini el-A'şa da *el-Hizane* 3/275 adlı eserinde söyler:

*Yol çıktığımızda kızım dedi ki ne kadar iyi bir ata ne kadar iyi bir yoldaşsın!*³⁴⁹

Câhiz, kitabında iki yerde bu habere yer vermektedir ve her seferinde bu haber muayyen bir şahsa nispet edilmektedir. Fakat haberin yer aldığı kaynakların çoğunluğu maksudun beraberindeki altı atlı içinde yer alan ve o an için ismi Zeydü'l-Halil olan, Zeyde'l-Hayr olduğunu işaret ediyor.³⁵⁰ Rasûlullah'ın (sav) “Zeyd Medine hummasından kurtulursa...” dediği kişi Zeyde'l-Hayr'dır. Dedi ki Rasûlullah (sav) onu humma ve Ümmü Meldem dışında bir şeyle isimlendirdi, onu ispat etmedi. Muhakkik³⁵¹ dedi ki es-Süheyli *er-Ravdu'l-Ünf*'te (7/447) dedi kiravinin humma isimlerindedir dediği isim, Ümmü Külbe'dir.³⁵²

İbni Manzur dedi ki “En dişi köpek, el-Kelbe'dir. Çoğulu ise (كلبات), kırığı yoktur... Ümmü Kelbe yani Humma.”³⁵³

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki bu sunumdan sonra el-Câhiz aynı hadisi birçok yerde kullanmış ancak aynı lafzı, sigayı ve isnadı kullanmamıştır. Müellif bu bağlamda lügat maksadıyla hadisi zikretmiş, lügat açısından türeyenleri, isimleri ve “kelb” lafzından türeyen sıfatları beyan etmek için kullanmıştır.

2.2.15. Bilmek ve Bilgi Sahibi Olma

Müellif, “Peygamber'in (sav) Sözlerinin Önüne Hiçbir Kimse Geçemez” başlığı altında şöyle der:

³⁴⁹el-Câhiz, II, 308.

³⁵⁰Bu kimselerden olduğu söylendi: el-Hettal, el-Kemiyt, el-Verd ve Kâmil, Deul ve Lahık.

³⁵¹Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. *El-Bidaye ve'n Nihaye* kitabının muhakkıkı, Dipnot no: 1, VII, 289.

³⁵²İbni Kesîr, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, VII, 288-289.

³⁵³İbni Manzur, *Lisanu'l Arab*, V, 3911

Onun sözündendir: İki keçi birbiri ile toslaşmadığı zaman. Yine onun sözündendir: Yatağında öldü. Onun sözündendir: Ey Allah'ın atlıları, at binin! Yine onun sözündendir: Her av için kaçacak bir delik vardır. Onun sözü: Mümin, bir delikten iki defa sokulmaz.³⁵⁴

Câhiz bu paragrafta daha önce Peygamber (sav) tarafından söylenen, onun ağzından çıkan ve daha önce hiçbir kimse tarafından konuşulmayan bazı kelimelerde kısaltma yapmıştır. Bu bağlamda müellif, sözün siyakının gerektirdiği maksada uygun olarak bu hadisleri zikretmemiştir. Sadece bu hadisleri zikredip bir maksatla kullanmıştır. Böylelikle okuyucu bölümün başlığını okumakla konuya vâkıf olmuştur.

Câhiz'in bu hadisleri zikretme maksadını beyan etmek için bu hadislerden birtakım örnekler aşağıda alınmıştır:

“Bize Muhammed b. İshak Muhammed b. İbrahim et-Teymi'den, Muhammed b. Abdullah b. Atik'ten, onun babasından anlattığına göre Rasûlullah'ın (sav) şöyle dediğini işitmiş: “Her kim evinden Allah yolunda mücahit olmak için çıkarsa, dedi, sonra da üç parmağını birleştirdi ve ‘Allah yolunda cihat edenler nerede?’ diye sordu. Her kim hayvanından düşer de ölürse onun ecri Allah üzerinedir. Kendisini bir hayvan teper de ölürse onun ecri yine Allah üzerinedir ya da yatağında ölürse yine ecri Allah üzerinedir. Dedi kibu sözler Rasûlullah'tan (sav) önce hiçbir Arap'tan duymadığım sözlerdir. Yani yatağında ölürse ecri Allah'a olur, sözü. Kişinin yatağında ölmesi dahi onun için cenneti gerektiriyor.”³⁵⁵

Lügat ölüm yöntemini tek bir hâl ile ifade etmez. Bilakis lügatte ölümle ilgili olarak güzel ve çeşitli hâller vardır. Bu nedenle insanın hastalık veya hastalık olmadan ölmesi böyledir. Es-Sa'lebi bunu detaylandırıyor ve şöyle diyor: İnsan şiddetli bir hastalık nedeniyle öldüğü zaman rahatladı denilir.

قال العجاج من بحر الرجز:

أراح بعد الغم والتَّعْمُّم

³⁵⁴el-Câhiz, s. 335.

³⁵⁵el-Hakim en-Nişaburi, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*, II, 88.

el-Accac der ki sıkıntıdan ve kederden sonra rahatladı.

Herhangi bir hastalık nedeniyle öldüğünde (فاضتُ نفسه) kendini hayattan ayırdı, denilir. Aniden öldüğünde (فاظتُ نفسه) kendini öldürdü, denilir. Çaresiz bir hastalık nedeniyle öldüğünde (فطس و فقس) denilir. “el-Halil’den: Gençliğinde öldüğünde (مات) (عَبْطَة وَاخْتَصِر), denilir. Öldürülmeden ölürse (مات حتف أنفه) denilir. İşte bu ifadeyi ilk defa kullanan kişi peygamber’dir (sav). İhtiyarlıktan sonra ölürse (قضى نحبه), denilir. Ebu Said ed-Darir’den, kan kaybından öldüğü zaman (صَفِرَتْ وَطَابَهُ) denilir. İbnü’l-A’rabi’den bu ifade ile kanın damarlarından çıkması kastedilir.”³⁵⁶

İbnü Düreyd Rasûlullah’ın (sav) (مات حتف أنفه) sözünün yorumunda güzel bir ifade kullanıyor ve diyor ki

“İnsanın ruhu, kendini takip ederek burnundan çıkar. Çünkü başkası tarafından öldürülmeden yatağında ölen kimse gözlerini dikinceye kadar nefes alıp vermektedir. Bu nedenle burun bu hususa tahsis edilmiştir. Çünkü onun cihetiyle gözler dikilmektedir... Rasûlullah’ın (sav) (الآن حمى الوطيس) /şimdi ocak (savaş) kızıştı), (الحرب) (خَدَعَة/harp hiledir)³⁵⁷ ve (إيّاكم وخضراء الدّمن) (kötü ortamda büyümüş güzel kadından sakının)³⁵⁸ sözleri de daha önceden Arapların duymadığı lafızlardandır.

İbnü’l-Esir’in *en-Nihaye*’sinde şöyle der: “الحنفُ helak demektir. Hastanın ruhunun burnundan çıktığını hayal ediyorlardı. Yaralandığında ise yarasından çıkar. Muhakkikin ilavesi: Dedi kied-Dürrü’n-Neşir’ dededim ki İbnü’l-Cevzi dedi ki çünkü canı, ağızından ve burnundan çıkar dolayısıyla bu iki isimden birisi galip gelmiştir. *En-Nihaye* sahibinin söylediği daha evla olandır.”³⁵⁹

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu bağlamda, Rasûlullah’ın (sav) kullandığı kelimelerin ilk kullanılan kelimeler olduğunu beyan etmektedir. Bu nedenle birçok insanın dilinde dolaşmakta olan bu hadisleri

³⁵⁶es-Sealibi, *Fıkhu’l-Luga*, S. 173-174. Bölüm 21, Ölünün Hâllerinin Tafsili.

³⁵⁷Ha harfinin fethası ve dammesiyle, fethasıyla da nettir. () kelimesi () kelimesi gibidir. (Lisan, hadea maddesi) muhakkıktan naklen, el-Müzhirr, es-Suyuti, 1, 302.

³⁵⁸Age., I, 302.

³⁵⁹Mahmud Muhammed et-Tenahi ve Tahir Ahmed er-Razi, iki muhakkiktir.

kullanmıştır. El-Hattabi'nin de dediği gibi örnekler mecrasında akar. Suyuti el-Müzhir'de, Hattabi'nin sözünü ispat eder ve der ki “Daha önce araplar tarafından kullanılmayan kelimeleri kullanmak Rasûlullah'ın (sav) fesahatındandır. O örnekler mecrasında yürür.”³⁶⁰ el-Câhız, fasihlerin efendisi Rasûlullah'tan (sav) önce bu kelimeleri hiçbir kimsenin kullandığını okuyucunun öğrenmesi ve bilgi sahibi olması için bu hadisleri bu bağlamda kullanmaktadır.

2.2.16. Lügatın Kullanılması Yoluyla Şer'î Hükmü Beyan Etme

Müellif “Sözün Tasgir Yönleri” başlığı altında şöyle der:

Peygamber (sav) buyurdu ki “Sizden biriniz sahip oldukları hakkında abdî ve emetî demesin lakin yiğidim, kızım desin. Köle de sahibine rabbim ve rabbetim demesin fakat efendim desin.”

İbni Mes'ud ve Ebu Hüreyre dedi ki “Üzümü kerm diye isimlendirmeyin. Zira kerm Müslüman erkek demektir. Bu söz Rasûlullah'a ulaştırılmıştır. “Zamana sövmeyin, zaman Allah'tır.” sözüne gelince bu sözü Abdurrahman b. Mehdi'den daha güzel tefsir eden kimse yoktur. Dedi kibunun bizim nezdimizde bir yönü vardır. Dediler ki bizi ancak zaman yok eder!”³⁶¹

Kavim böyle söyleyince Peygamber (sav) buyurdu ki “İşte o Allah'tır. Yani asırları helak eden, yok eden Allah Azze ve Celle'dir. Bu ifade hakkında vehim oldu, söz ancak zaman üzerinedir.”³⁶²

Bu makamda müellif hadis-i şeriflerden bir topluluğu zikretmiştir. Dikkati çeken husus, bunların tümünü aynı maksat için kullanmasıdır. Lügatı kullanmak suretiyle bir şer'î hükmü beyan etmek maksadıyla bunu yapmıştır. Nehiy açısından da muayyen kelimeleri veya muayyen üslupları kullanmak, başka kelime ve üsluplarla değiştirmektir. Bu hadislerden tek bir örnek ele alınacaktır. Şöyle geçmişti:

³⁶⁰es-Suyuti, *el-Muzhir*, I, 209.

³⁶¹Ayetin tamamı şöyledir: “Dediler ki: “Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder.” Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar.” el-Câsiye 45/24.

³⁶²el-Câhız, s. 340

“Ebu Hüreyre’den (ra) Peygamber (sav) buyurdu ki Sizin herhangi biriniz (kölesine) ‘Rabbini doyur, rabbine abdest aldır, rabbine su içir!’ diye hitap etmesin. Efendim ve mevlam desin. Yine sizden biriniz abdî ve emetî demesin; gencim, kızım, yiğidim desin.” Müslim’in rivayetinde isesizden biriniz rabbî demesin, efendim ve mevlam desin.” En-Nevevi dedi ki “Bunların tümü kerahet babındandır... Sonra dedi kiâlimler dediler ki rab kelimesi elif ve lam ile (harfi tarif ile) ancak Allah hakkında kullanılabilir. İzafet ile birlikte olduğunda ise rabbu’l-mal şeklinde kullanılır. Yitik deve hakkındaki Rasûlullah’ın (sav) sahih hadisi de böyledir: “Sahibiyle buluşuncaya kadar onu bırak.” Çünkü o mükellef değildir, bir mal gibidir. Yusuf’un, “Efendi’nin yanında beni an”³⁶³ sözüne gelince Yusuf ya gördüğü bir zarurete binaen böyle söyledi ya da bu, bizden öncekiler hakkında bir şeriat iken bizim için şeriatımızda bunun hilafına bir şey bulunduğu zaman bize şeriat olmayan hususlardandır(*Sahih*’inde Buhârî’nin tercümesinde Köleye Karşı Büyüklenmenin Keraheti babı). Hafız el-Fetih’te dedi ki³⁶⁴“5/178 hadiste yer alan abdî ve emetî kelimelerinin kullanılması haram olmayan nitelikli bir kerahettir. Bu nedenle ‘Kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin.’³⁶⁵ ayeti ile istişhadda bulunulmuştur. Âlimler hadiste var olan nehyin tenzih³⁶⁶ için olduğunda müttefiktir. Hatta zahirîlerden İbni Battal haricinde şöyle dediler: Herhangi birine Allah dışında ilah demek caiz olmadığı gibi rab demek de caiz olmaz.”³⁶⁷

Bu sunumdan sonra müellif el-Câhız’ın bu hadisi “Sözü Küçükleştirme Yönleri” yani sözü küçültme üslupları başlığı altında zikretmektedir. Bu mesele lügatın kullanımıyla alakalı olduğu için müellif bize bazı tasğir yönleriyle tasğirin istenmediğini beyan etmektedir. Lügate tasğir başka maksatları için de yapılır. Bunlardan birini Câhız şöyle zikretmektedir:

³⁶³ Ayetin tamamı şöyledir: “Yûsuf, onlardan kurtulacağını düşündüğü kişiye, “Efendinin yanında beni an”, dedi. Fakat şeytan onu efendisine hatırlatmayı unutturdu da bu yüzden o, birkaç yıl daha zindanda kaldı.” Yusuf 12/42

³⁶⁴ Yani Hafız İbn Hacer el-Askalani, *Fethu’l Bari*.

³⁶⁵ Ayetin tamamı: “Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.” Nur 24/42.

³⁶⁶ Çünkü kerahet tenzihi ya da tahrimî olur. Tahrimî olan harama daha yakındır.

³⁶⁷ Bekr b. Abdullah Ebu Zeyd, *Mu’cem el-Menahi el-Lafziyye*, s. 147-149.

“Kimi zaman bir şeyi nezaket ve şefkat yoluyla küçültür. Ömer’in şu sözünde olduğu gibi: Bu Arapçık hakkında endişeliyim. Küçültme onların istediği şey değildir.”³⁶⁸ Daha sonra el-Câhız, bu örneğin ardından tasgir yönlerinden bir yönü beyan etmek için bir başka örnek verir. Bu örnek Aişe hakkında kullandığı eh-Humeyra³⁶⁹ kelimesidir.

Bundan sonra çalışmada ilk hadis ile ilişkilendirilen bu hadislere yer verir. Fakat burada bir soru akla gelir: “Mademki lügatte tasgir yönlerinden bahsetmiş, el-Câhız bu üç hadisi neden burada zikretti? Bu hadislerde tasgire delalet eden bir lafız var mı?” Ancak burada el-Câhız, (فتاي وفتاتي) kelimesinin (عبدي وأمتي) kelimesinin tasgiri olduğunu kastetmişse de bu, uzak bir ihtimaldir.

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız burada hadisi siyak ve sibakla alakalı bir maksat için kullanmamış, aksine bir başka amaçla lügat açısından birtakım kelimeler yerine alternatiflerini kullanmak yoluyla şer’î hükmü beyan etmiştir.

2.2.17. Sebebi ve İleti Beyan Etme

Müellif “Köpeklerin Havlamasından Türeyen ve Bu Konuda Söylenen Şiir” başlığı altında şöyle der:

وقال عمرو بن كلثوم: (الوافر)

وَشَدَّ بِنَا قَتَادَةَ مَن يَلِينَا

وَقَدْ هَرَّتْ كِلَابُ الْحَيِّ مِنَّا

Amr b. Külsüm dedi ki mahalle köpeklerinin havlaması (korkuyla) azaldı, bize yakın (düşmanın) dikenlerini budadık.

³⁶⁸el-Câhız, s. 336.

³⁶⁹(حمرء) Kelimesinin tasgiridir. Aişe beyazdı ve Araplar beyazı (أحمر) olarak isimlendirir. Ben kırmızına da siyahına da gönderildim hadisi de böyledir. El-Acluni, *Keşfu'l-Hafa*'dan naklen, I, 375.

Âlimlerden bazıları, buradaki mahalle köpeklerinden kastın şairleri olduğunu söylerler. Çünkü savaşçılar mahalle adına havlayıp namuslarını korumaya çalışırlar.

وأما قول الشاعر: (الوافر)

لَعَمْرُكَ مَا خَشِيتُ عَلَى أَبِي
رَمَاحَ بَنِي مُقَيِّدَةَ الْحِمَارِ
ولكِي خَشِيتُ عَلَى أَبِي
رَمَاحَ الْجِنِّ أَوْ إِيَّاكَ حَارِ

Fakat onların

Ömrüne yemin olsun ki hiçbir yiğitten korkmadım Mukayyideti'l-Himar (akrep)³⁷⁰ oğullarının mızraklarından

Lakin yiğit için korktum

Cinlerin mızraklarından (taun hastalığı) yahut senden ey Haris

sözlerinde ise³⁷¹ veba hastalığına yakalanan kimselerin Araplar nezdinde cinlerin mızrakları olduğuna işaret edilir. Hadiste, “Taun (veba) şeytanın mızrak ucudur.”³⁷²

Bu noktada el-Câhız lügatle ilgili bir meseleyi, köpeğin havlamasından türeyen şeyi ve bu hususta söylenen şiiri beyan etmiştir. Âdeti olduğu üzere, konuşma esasındaki tanıtımda ara söz ve genişleme yapan müellifin bir mesele, lügatle ilgili konu hakkında övgüler dizmektedir. Bu bir nevi iştikak kabilindedir fakat bu iştikak müellifin başlığa koymuş olduğu harfler dışındaki harfler yapılmıştır. İşte bu bir ara sözdür. Zira onun, sebep ve illeti beyan maksadı ile hadisi kullandığı görülür. “Araplar nezdinde veba hastalığına yakalanan kimseler cinlerin oklarıdır.” diyor,

³⁷⁰ Akreple. Çünkü hava sıcak olduğunda eşekler hareket edemez hale gelir. Akrep denilmesinin sebebi ise böyle sıcak havalarda ortaya çıkmalarıdır.

³⁷¹ eş-Şi'ru fi'l-Hayevan (6/219) el-Esediye mensup olup el-Haris el-Gassani Âkâmü'l-Mercan'da 16 el-Erzi'ye söylüyor., Simaru'l-Kulub'te bir kadına söylüyor. Abdüsselam Harun'dan.

³⁷² el-Câhız, s. 351.

ardından da bu şekilde isimlendirmede bulunmasının sebebini beyan edecek bir hadis getirerek bu durumun cinlerin etkisi ile olduğunu belirtiyor.³⁷³

Ebu Süleyman dedi ki taun hastalarının cinlerin okları olarak isimlendirilmesi ve şeytanların süngüsü olduğunu iddia etmek Arapların alışkanlıklarındandır.³⁷⁴ Yine şöyle geçti, hadiste “Ümmetimin yok olması ta’n ve taun ile dir.” Ta’n ok ile vurulmaktır. Taun ise havayı bozan bir hastalıktır... Bir adam vurulduğu zaman o taîn ve matûndur. Zemahşeri dedi ki0, ta’n hakkında mecazdır. Onların tauna yakalanan kimselerin cinlerin mızrağı olarak isimlendirilmeleri nedeniyledir.³⁷⁵ Zemahşeri ilave olarak şöyle dedi: “Cinlerin onları mızrakla vurduğunu iddia ediyorlar.”³⁷⁶ Gerçekte bu iddia Rasûlullah’ın (sav) hadisi olup lafzı şöyledir: “Bize Abdurrahman anlattı. Bize Süfyan Ziyad b. İlaka’dan bir adamdan, Ebu Musa’dan anlattı. Dedi ki Rasûlullah (sav) buyurdu: Ümmetimin yok olması ok ile vurulmak ve taun ile dir. Denildi ki ‘Ey Allah’ın Rasulü, ta’nın ne olduğunu biz biliyoruz fakat taun nedir?’ Buyurdu kicinlerin düşmanlarınızı mızraklamasıdır. Her biri için şehitlik vardır.”³⁷⁷

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki el-Câhız bu hadisi, taun hastalığını yakalanan kimselerin cinlerin mızrağı olarak isimlendirilmelerinin sebep ve illetini beyan etmek bağlamında kullanmıştır. Hadis, taun hastaları hakkında cinlerin mızrağı isminin türetilme sebebini beyan etmekte ve cin ve şeytanların mızrak ucu olarak belirtilmektedir ki bu durum el-Câhız’ın bu makamda bu bağlamda bu hadisi kullanmaktaki başarısıdır.

2.2.18. Kıyas

Müellif “Köpeklerle Alakalı Kıssalar” başlığı altında şöyle der: “Köpeğin sahibi dedi ki sizler köpeği necasetinden, bazı kötü huylarından dolayı dışlıyorsunuz, salyasından ötürü yiyecekten, içecekten uzaklaştırıyorsunuz. Oysa kediler daha

³⁷³Rasûlullah’tan (sav) rivayet edildiğine göre, cinlerde âdemoğlu ile ilgili olarak alıp koparma, yayılma ve etkileme nitelikleri vardır. Buhârî, yaratmanın başlangıcında tahrir etti. (4/157. Ebu Dâvud içeceklerde 3/393, Ahmed *Müsned*’de 3/388’de tahrir etti.)

³⁷⁴Ebu Süleyman el-Hattabi, *Garibu’l-Hadis*, II, 324-325.

³⁷⁵ez-Zebidi, *Tacu’l-Arus*, XXXV, 354.

³⁷⁶ez-Zemahşeri, *Esasü’l-Belaga*, I, 606.

³⁷⁷Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 293, hadis no. 19528.

beterdir. Zira Peygamberden (sav) şöyle rivayet ediyorsunuz: “Onlar (kediler) etrafınızda dolaşırlar.” Şayet kediler, fareleri yedikleri için faydalı diye böyle mazur ise köpekler daha faydalıdır. Buna göre kedilerin serbest bırakılması caiz ise köpekler için daha caizdir.”³⁷⁸

Câhiz, *el-Hayevan* kitabının bazı bölümlerinde âdeti olduğu üzere köpek sahibi ile horoz sahibi arasında münazara ve diyaloga yer veriyor. Köpek sahibi lehine geniş bir görüş sunuyor ve orada köpekten kaynaklanan pisliklerin kabul edilmesi bakımından köpek ile kedi arasındaki kıyasa binaen köpek sahibinin görüşünü beyan etmeye çalışıyor. Kediden kaynaklı olanların kabul edilmesine kıyasla köpekten kaynaklı pislikleri kabul etmeye götüren görüşleri ortaya koyuyor. Ardından müellif bu kıyastaki illeti ki, o faydanın elde edilmesidir, beyan ediyor. Yani kedi ile köpek arasındaki kıyasa cevaz veren şey, aralarındaki illetin birlikteliğidir. Ancak bu meseledeki kıyas, kedi ve köpek arasındaki farkların varlığı ile birlikte yapılan bir kıyastır. Aşağıda arz edilerek netleştirilen bu ayırım kedi ve köpeğin kusmuğudur. Beyhaki'nin *Sünen*'inde şöyledir:

“Bize Malik b. Enes Abdullah b. Ebi Talha'dan, Hamide binti Ubeyd b. Rifaa'dan, Kebşe binti Ka'b b. Malik'ten, -ki İbni Ebi Katade'nin nikâhı altında idi. (Kebşe, Ebû Katâde'nin oğlunun karısı idi). Ebû Katâde'ye, abdest suyu hazırladım, bu arada susamış bir kedi gelerek su kabına yaklaştı. Ebû Katâde su kabını eğerek kediye su içirdi. Benim bu olaya hoş bakmadığımı görünce Ey kardeşimin kızı, hayret mi ediyorsun?’ dedi. Ben deevet dedim. Bunun üzerine dedi ki Rasûlullah (sav)kedi necis değildir çünkü o evcil olup çevrenizde dolaşan hayvanlardır. Malik b. Enes *Muvatta*'da böyle rivayet etti.”³⁷⁹

Bu sahih haber köpeğin artığının necis değil, temiz olduğunu tekit etmektedir. Aynı kaynaktaki düşünce köpeğin artığının ise necis olduğunu açıklamaktadır. Bunun nedeni şudur:“*Ebu Hüreyre'den (ra) dedi ki Rasûlullah (sav), sizden birinizin kabını bir köpek yaladığı zaman onu hemen döksün sonra da onu yedi defa yıkasın, buyurdu.*”³⁸⁰

³⁷⁸el-Câhiz, age., s. 373.

³⁷⁹el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, 245, Kitabu't-Tahare, kedinin artığı babı.

³⁸⁰Müslim, *Sahih*'inde rivayet etti.

Yine Ebu Hüreyre'den gelen bir başka rivayette dedi ki“*Rasûlullah (sav), sizden birinizin kabına köpek ağzını soktuğu zaman o kabı yede defa yıkasın, bu yıkamanın evla olanı toprakla olandır, buyurdu.*”³⁸¹

Yukarıda belirtilen hadis-i şeriften anlaşılmaktadır ki var olan haberler çerçevesinde kedinin artığı temiz, köpeğin artığı ise necistir. Her ne kadar müellif bu hadisi yani “Çünkü o evcil olup çevrenizde dolaşan hayvanlardır.” hadisini bir başka canlı ile kıyas yapmak veya köpek artığı arasında karşılaştırma maksadıyla buraya aktarmıştır. Buradaki kıyas ve karşılaştırma veya bir işe ait hükmü bir başka işe ilhak etmek, aralarında var olan ayırım nedeniyle kabul edilebilir değildir demek istemiştir.

Bu bölümün ikinci kısmında geçen hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız, bu hadis-i şerifleri, *el-Hayevân* kitabının konularında pek çok amaçla kullanmıştır. Bu amaçlar kimi zaman kendisiyle, kimi zaman okuyucuyla, kimi zaman akli mezhebiyle, kimi zaman kendisini diğerlerinden ayıran belagat mezhebiyle ilgilidir. Araştırmanın bu ikinci kısmında on sekiz amaca yer verilmiştir. Okuyucunun bu araştırmanın ulaşmak istediği düşünce ve anlamı yakalayabilmesi amacıyla yukarıda belirtilen hadis-i şeriflerin belagat yönleri ve lügavi manaları üzerinde durulmuştur.

³⁸¹el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, 239-240. Kitabu't-Tahare, Köpeğin artığının necis olduğunun delili babı.

SONUÇ

el-Câhız'ın *mel-Hayevan* isimli kitabının birinci cildinde ayet ve hadis-i şeriflerin kullanılması metodu meselesinde ortaya konulan inceleme ve araştırmalar çerçevesinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

el- Câhız, kimi zaman muayyen bir bağlam için ayetin bir kısmını kullanmış fakat ayetin diğer kısmını görmezden gelmiştir. Fakat bu arada müellifin aktardığı düşünceye ait genel bağlam, görmezden geldiği kısmın kullanılmasını daha önemli hâle getirmiştir.

Yine çoğu kere hadislerin bir kısmı zikredilip tamamı zikredilmemiştir. Hadisin tamamı zikredilmiş olsaydı hadisin kullanılma maksadındaki beyan daha net olurdu.

Bazı zamanlarda ise el-Câhız siyakın zikredilmesini gerektiren hadis-i nebeviyi zikretmemiş ve bu, sıhhat ve zayıflık bakımından hadis üzerinde yapılan talik sorunlarına neden olmuştur. Hadisin lafzını zikretmeksizin hadislerle ilgili birçok yönü zikretmiştir.

Bazı zamanlarda ise el-Câhız fıkhi olarak ihtilafli meselelere girmiş, bazı delillere yer verirken diğerlerini görmemiştir. Ancak kimi zaman da bir meselede geniş açıklamalar yapmıştır.

Bazen ise bir hadise iki defa yer vermiş, kitabın iki yerinde veya iki ayrı bağlamda her seferinde bir başka sıyga ve isnad ile kullanmıştır.

Müellif kimi zaman da herhangi bir maksat olmaksızın ve muayyen bir maksatla kullanmaksızın hadisi şerifleri zikretmiştir. Yani müellif bu hadislere paragrafın başlığı ile herhangi bir alakası olmadan yer vermiştir.

Bu araştırmada ortaya konulan hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız, Arap edebiyat mirasına önemli etkilerde bulunmuş âlimlerden ve ediplerden biridir. Genel olarak Arap dili, lafızları, kelimeleri ve ilimlerinin, özel olarak Arap dili belagatının gelişiminde oldukça önemli bir rol oynamıştır. el-Câhız'ın en önemli eserlerinden biri olan *el-Hayevân* adlı eseri ilgili ayetler, hadisler, şiirler ve atasözlerine yer verilerek çeşitli hayvanların özellikleri ve yaşantıları ile anlatıldığı ansiklopedik bir

çalışmadır. İşte bu araştırmada, müellifin belagat ve dil yönünden kullandığı naslara yer verirken ulaşmak istediği dil ve belagat amaçları tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma sırasında bu nasların Arap belagatinin gelişimi üzerindeki etkisi ve el-Câhız'ın fikrî, belaği ve akli yaklaşımının genel olarak Arap dili ilimlerine, özel olarak belagat ilmine katkıları ortaya konulmuştur.

Araştırmada el-Câhız'ın yaşadığı siyasi, sosyal, entelektüel ve edebî dönem dikkate alınmış; ilk bölümde bu koşulların el-Câhız'ın kişiliği, yaklaşımı ve telif tekniğinin oluşumuna etkileri üzerinde durulmuştur.

el-Câhız, *el-Hayevân* kitabının çeşitli konularında yer alan ayet-i kerimeleri pek çok amaçla kullanmıştır. Bu amaçlar, kimi zaman kendisiyle, kimi zaman okuyucuyla, kimi zaman akli mezhebiyle, kimi zaman kendisini diğerlerinden ayıran belagat mezhebiyle ilgilidir. Araştırmanın ilk kısmında yirmi amaca yer verilmiştir. Okuyucunun bu araştırmanın ulaşmak istediği düşünce ve anlamı yakalayabilmesi amacıyla yer verilen ayet-i kerimelerin belagat yönleri ve lügavi manaları üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümün ikinci kısmında geçen hususlardan anlaşılmaktadır ki el-Câhız, bu hadis-i şerifleri *el-Hayevân* kitabının konularında pek çok amaçla kullanmıştır. Bu amaçlar kimi zaman kendisiyle, kimi zaman okuyucuyla, kimi zaman akli mezhebiyle, kimi zaman kendisini diğerlerinden ayıran belagat mezhebiyle ilgilidir. Araştırmanın bu ikinci kısmında on sekiz amaca yer verilmiştir. Okuyucunun bu araştırmanın ulaşmak istediği düşünce ve anlamı yakalayabilmesi amacıyla yukarıda belirtilen hadis-i şeriflerin belagat yönleri ve lügavi manaları üzerinde durulmuştur.

el-Câhız, kapsamlı ve ansiklopedik bir alimdir. Buradaki kapsamlı ve ansiklopedik kavramı, edebiyat, kelim, felsefe, şiir, atasözü, Kur'an-ı Kerim ve hadisleri bir araya getiren bir bütünlük oluşturması anlamındadır. Bu sonuç, müellif tarafından kaleme alınan eserler, bilhassa en büyük kültürel, ilmi, edebi ve dini ansiklopedilerden biri kabul edilen *el-Hayevân* adlı eserinde açıkça görülmektedir.

el-Câhız'ın Kur'an-ı Kerim ayetlerini kullanma ve yorumlama yöntemi seçici bir yaklaşımı esas alır. Başka bir ifadeyle el-Câhız, söz ettiği düşünceye uygun düşen

ayetleri seçebilmektedir. Nitekim her defasında ayetin tamamını değil de düşüncesine uygun olan belirli bir kısmını zikretmektedir.

el-Câhız'ın Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadisleri kullanma yöntemi, aynı zamanda lügat delaleti ve belagat delaletinden ötesini içeren kelimelerin sıkça bulunduğu ayet ve hadislerin seçimini esas almaktadır. Bu yaklaşım, el-Câhız'ın eserlerini, lügat ve belagat açısından hayli zenginleştirmekte, bu esere yönelik araştırmaların Arap dili ilimleri ve belagatı açısından genişlemesine neden olmaktadır.

Araştırmada, el-Câhız'ın ifade ettiği kelime ve kavramların lügat anlamları tespit edilmiş, bunlara Arap şiirlerinden deliller gösterilerek manalarının kökeni ve genişliği gösterilmeye çalışılmıştır. Yine Arap atasözleri belirtilerek, Arap dilindeki kökleri ve Arapların kullanım biçimine ilişkin bilgiler verilmiştir.

Araştırmada, ayet-i kerimeler ve hadislerde kullanılan belagat üslupleri belirtilmiş, böylelikle meâni, beyan ve bedii ilminin pek çok üslubunu içeren ayetler, hadisler, şiirler ve atasözlerinin kullanan el-Câhız'ın, Arap kültür mirasının en zengin unsurlarından biri olduğu gösterilmiştir.

Nebevî hadisleri kullanım metodunda da çoğu zaman yine ispatlamak istediği düşüncesine uygun hadisleri seçmiştir. Kimi zaman hadis niteliğinde olmayan, Peygamberden (s.a.v.) başkasına nispet edilen sözleri, kimi zaman sahih hadisleri seçmeyip zayıf hadisleri tercih etmiş, kimi zaman da hadisin yalnızca düşüncesini ispatlayan bir kısmını alıp aynı hadisin farklı rivayetleri arasında tercih yapmak durumunda kalmamıştır.

el-Câhız'ın bu eserinde izlediği yöntem, genel olarak, söylemsel (istidradi) yaklaşıma dayalıdır ve buradaki amacı, önce düşüncesinden bahsetmek, ardından hemen bahsettiği konu ile alakası olmayan başka bir düşünceye geçmektir.

el-Hayevân kitabının yalnızca birinci cildi özelinde el-Câhız'ın yöntemine ilişkin bu araştırmanın el-Câhız ve el-Hayevân kitabına ilişkin çalışmalar için bir katkı olması temennisiyle, el-Hayevân kitabının incelenmeyen diğer kısımları konusunda yeni çalışmalar yapılabileceği, yüksek lisans öğrencileri ve araştırmacıların bu konuya yönelerek el-Hayevân kitabının tümünün incelenmesi sayesinde el-Câhız'ın yöntemine ilişkin bütüncül bir yaklaşım elde edilebileceği önerilmektedir. el-Câhız'ın, başta edebiyat ve dil konulu *el-Beyân ve 't-Tebyîn* olmak

üzere başka eserleri de bulunmaktadır ve araştırmacıların bu eserler üzerinde de çeşitli çalışmalar yapması önerilmektedir.

Ek. 1

Son olarak araştırma sonucunda, el-Câhız'ın *el-Hayevân* kitabının ilk cildinde kullandığı ayet ve hadisleri açıklayan aşağıdaki tablo hazırlanmıştır, her ayet ve hadisin yanına, el-Câhız'ın o ayet ya da hadisi kullanma amacı belirtilmiştir:

AYETLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI	AYETLER
Gerekçelendirme (Tebrir)	﴿...وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...﴾ سورة الأنعام برقم (١٦٤)، وفي سورة الإسراء برقم (١٥)، وفي سورة فاطر برقم (١٨)، وفي سورة الزمر برقم (٧)
Yüceltme (Tâzîm), Tenzîh ve Övgü (Senâ)	﴿...فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ [المؤمنون: ١٤]
Kerem (Tekrîm)	﴿اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ (٣) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (٤)﴾ [العلق: ٣-٤]
Delillendirme (İstidlal)	وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا... [الأنعام: ٩]
Karşılaştırma (Mukârene)	الرَّحْمَنُ (١) عَلَّمَ الْقُرْآنَ (٢) خَلَقَ الْإِنْسَانَ (٣) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (٤) الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ [الرحمن: ١-٥] هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ... [يونس: ٥]
Onurlandırma (Teşrif)	ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ [القلم: ١]
Örneklendirme (Temsil/Darbimesel)	كِرَامًا كَاتِبِينَ (١١) يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ (١٢) [الانفطار: ١١-١٢]

<p>Örneklendirme (Temsil/Darbimesel)</p>	<p>فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ (۱۳) مَرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ (۱۴) بِأَيْدِي سَفَرَةٍ (۱۵) [عبس : ۱۳-۱۵] فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ [الانشقاق : ۷] اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا [الإسراء : ۱۴] وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ [الانشقاق : ۱۰].</p>
<p>Vurgulama (Te'kid)</p>	<p>الم (۱) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ [البقرة : ۱-۲] مَا فَطَرْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ... [الأنعام : ۳۸].</p>
<p>Temellendirme (Te'sîl)</p>	<p>وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهُدْهُدَ إِلَى قَوْلِهِ: أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ فلم يلبث أن قال الهدهد: جئتكَ من سببٍ بنبأٍ يقينٍ، إنِّي وجدتُ امرأةً تملكُهمُ، وأوتيتُ من كلِّ شيءٍ ولها عرشٌ عظيم قال سليمان: اذهب بكتابي هذا فألقه إليهم ... وقالت ملكة سبأ: يا أيها الملأ إنِّي ألقى إلي كِتَابَ كَرِيمٍ [النمل: ۲۰-۲۸]</p>
<p>Açıklama ve Uyarma (Arz ve Tahzîr)</p>	<p>وَلَا مَرْتَبَهُمْ فَلَيعْبِرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ [النساء: ۱۱۹]</p>
<p>İkna ve İknayı Pekiştirme</p>	<p>..وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ.. [الإسراء: ۶۴] ..لَمْ يَطْمِئِنُّوا بِإِنْسٍ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ [الرحمن: ۵۶-۷۴]</p>
<p>Yakınlaştırma (Takrîb) ve Yakınlaştırmayı Artırma</p>	<p>... قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ.. [البقرة : ۳۰]</p>

İğneleme (Suhriyye)	وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ (٢٤) لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (٢٥) [المعارج : ٢٤-٢٥]
Dikkat Çekme	وَالَّتَيْنِ وَالزَّيْتُونَ [التين : ١]
İcâzı Açıklama	وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ .. [لقمان : ٢٧].
Hazırlık (Temhîd)	.. سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ... [الحاثية : ١٣]
Delâleti Genişletme	... شَيَاطِينِ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ .. [الأنعام : ١١٢]
Ayırt Etme (Tefrik)	الْحَيِّثَاتُ لِلْحَيْثِينَ... [التور : ٢٦]
Açıklama ve Ayrıntılandırma (Şerh ve Tafsil)	... فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا... [النساء : ٤٣] ، [المائدة: ٦] ... فَأَمْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ... [المائدة: ٦]
Hususileştirme (Manayı Tahsîs)	ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ [التكاثر : ٨]

HADİSLERDE İSTİŞHAD AMAÇLARI	HADİSLER
Gerekçeleştirme	[لا تجن يمينك على شمالك]
Sözlük Kullanımının Açıklanması	[من أحيا أرضاً مواتاً فهي له]

İsti'nas ve Dolaylı İstidlal	[الولد مَجْبَنَةٌ مَبْخَلَةٌ مَجْهَلَةٌ]
Şer'i Hükmü Beyan Etme	[خصاء أمتي الصّوم، والصّوم وجاء] [عليكم بالأسود البهيم ذي التّكبتين على عينيه، فإنّه شيطان]
Düşüncenin Zenginleştirilmesi	[وكلميسّر لما خُلِقَ له]
Karışık Kavramın Düzeltilmesi Sonra da Bu Düzeltmenin Vurgulanması	[إنّها تطلع بين قرني شيطان] [ويذكرون الخصي الذي كان المقوقس عظيم القبط أهداه إلى النبيّ صلّى الله عليه وسلّم وعلى آله، مع مارية القبطيّة أم ابراهيم عليه السلام. قالوا: فقد ملك عليه الصّلاة والسّلام خصياً بعد أن عرفه]
Hüccet ve Burhanın Açıklanması	[لا تعذبوا بعداب الله تعالى، والميسم نار]
Muvâfaka ve Tevfik Kavramlarının Açıklanması	[الصّوم وجاء] [وقرّوا أشعارهن فإنّ ترك الشّعر مجفرة]
Nefret Ettirmede Mübalağa	[الرّاجع في هبته كالرّاجع في قيئه]
Delaletin Genişliğini Beyan Etme	[إنّ النبيّ صلّى الله عليه وسلّم نظر إلى رجل يتبع حماماً طياراً فقال: "شيطانٌ يتبع شيطانا"]
Tanıtmaya ve Onurlandırma	[تحدّث رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يوماً بحديث فقال امرأة من نسائه: هذا من حديث خرافة قال: "لا وخرافة حق"]
İki Şey Arasındaki Farkı Beyan Etme	[من أكل من هذه الشّجرة الخبيثة فلا يقربن مصلاًنا]

Kişiselleştirme	[من قتل وزغة كُفّر عنه سبع خطيئات] [إنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْرًا شَرِيكَ بِقَتْلِ الأَوْزَاعِ]
Lügat Açısından Türeyenleri Açıklama	[قال النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [في وَزْرِ بْنِ جَابِرٍ حِينَ خَرَجَ مِنْ عِنْدِهِ وَاسْتَأْذَنَهُ إِلَى أَهْلِهِ: "نَعَمْ إِنْ لَمْ تَدْرِكْهُ أُمَّ كَلْبَةَ" يَعْنِي الْحَمِيَّ]
Bilmek ve Bilgi Sahibi Olma	[إِذَا لَا يَنْتَطِحُ فِيهَا عِزْرَانِ] ، [مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ] [يَا خَيْلَ اللَّهِ ارْكَبِي] ، [كَلَّ الصَّيْدُ فِي جَوْفِ الْقَرَا] [لَا يُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ حَجَرٍ مَرَّتَيْنِ]
Lügatın Kullanılması Yoluyla Şer'î Hükmü Beyan Etme	[لَا يَقُولُونَ أَحَدَكُمْ لِمَمْلُوكِهِ عَبْدِي وَأُمَّتِي، وَلَكِنْ يَقُولُ: فَتَايَ وَفَتَاتِي، وَلَا يَقُولُ الْمَمْلُوكُ رَبِّي وَرَبَّتِي، وَلَكِنْ يَقُولُ سَيِّدِي وَسَيِّدَتِي]. [لَا تَسْمُوا الْعَنْبَ الْكِرْمَ، فَإِنَّ الْكِرْمَ هُوَ الرَّجُلُ الْمُسْلِمُ]
Sebebi ve İlleti Beyan Etme	[إِنَّ الطَّاعُونَ وَخَزَمَ مِنَ الشَّيْطَانِ]
Kıyas	[هُنَّ مِنَ الطَّوَّافَاتِ عَلَيْكُمْ]

KAYNAKÇA

el-Aclunî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs amme'stehera mine'l-Ehâdîsi ala Elsineti'n-Nâs*, 2. Baskı, Dâru İhyai't-Turâsı'l-'Arabi, Beyrut, 1351.

el-'Askalânî, İbn Hacer, *el-İşabe fi Temyizi's-Sahabe*, thk. Adil Abdulmevcut ve Ali Mavvağ, Dâru'l Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut.

el-'Askerî, Ebû Hilâl el-Hâsân b. Abdullah b. Sehl, *es-Sinâ'eteyn el-kitâbah ve eş-Şi'r*, Thk. Ali Muhammed el-Bâcâvî Muhammed Ebû'l-Fağl İbrâhim, Beyrut, 1986.

Ali, Cevâd, *el-Mufassal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2001.

el-Bâğdadî, Abdulkadir b. Umer, *Hizanetü'l-'Edeb ve Lubbu Lubbi Lisâni'l-'Arab*, thk: Abdusselam Harûn, Mektabatü'l-Hancı, Kahire, 1997.

Brockelmann, Karl, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 4.Baskı, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire.

Dayf, Şevkî, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Aşru'l-Câhilî*, Dâru'l-Ma'ârif, 11.Baskı, Kahire.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi,I (Câhiliye Dönemi)*, FenomenYayıncıları, Erzurum, 2012.

el-Buhârî Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail,*el-Câmi'u's-Şahîh*, Şerh: Muhibbidin el-Hatîb, el-Mektebetu's-Selefiyye, Kahire, h.1400.

el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail, *el-Câmi es-Sahîh: el-Musned min Hadîsi Rasulillahi Sallallahu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihi veEyyâmihî*, Şerh ve Thk.: Muhibbuddin el-Hatîb, el-Mektebe es-Selefiyye, Kahire, I. Baskı, h. 1400.

el-Burhanfuri, Alâuddin Ali el-Muttaki bin Husameddin el-Hindi, *Kenzu'l-Ummâl fi Suneni'l-Ekvâli ve'l-Ef'âl*, Düzenleme ve açıklama: Şeyh Bekri Hayyanî, 5. Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985.

el-Câhız Ebu Osman Amr b. Baħr, *el-Hayevân*, thk: Abdu's-Selam Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut, Dâru'l-fikr. M. 1988, h. 1408.

el-Cumahî, İbn Sellâm, *Tabakâtu Fuħûli 'ş-Şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Dâru'l-Medenî, Cidde.

el-Curcânî, Ali b. Abdulaziz, el-Vesâţatu' -l-Beyinâ'l-Mûtenebbî ve Ĥuşûmihi, thk. el-Bâcâvî, Ali Muhammed-Muhammed Ebû'l-Fağl İbrahim, nşr. İsa êl-bâbî el-Elebî.

el-EsvEd el-Ĝendicânî 'Esmâ'u *Ĥayli'l-'Arabî ve 'Ensâbuhâ ve Zikru Fursânihâ*, thk. Dr. Muhammed Ali Sultânî, Mu'essesetur-Risâle, Beyrut, 1981.

Ebu Hayyân, Muhammed bin Yusuf el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahr el-Muhît*, Thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcûd Ali Muhammed Muavvad, I. Baskı, 1993, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut.

Ebu Zeyd, Bekr b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Menâhî el-Lafziyye ve Yelîhi*, Dâru'l-Âsıme.

Ebu's-Se'âdât, Hibetûllah b. Ali b. Ĥâmza, Diyâddin, 'Emâli 'ş-Şecerî, thk: Mahmud Muhammed et-ţanâhi, Mektebetû'l-ħanci, Kahire, 1. baskı h. 1413 – m. 1991.

Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 6. Baskı, Beyrut, 1981.

Ĥabenneka, Abdurrahman, *el-Belâgatu'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

İbnu'l-A'râbî, Ebû Muhammed el-'EsvEd el-Ĝundicanî, *E'smâ'u Ĥayli'l-'Arabî ve Fûrsânihâ*, thk: Muhammed Ali Sultânî, Mu'essesetû'r-Risâle.

İbn 'Abdirabbihî, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 9. Baskı, thk. Müfîd Muhammed Kamîhe, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

İbnu'l-Esîr el-Cezerî Mecduddin Ebu's-Se'âdât el-Mubarek b. Muhammed, *Câmi'u'l-'Uşûl fî 'Ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdulkadir Arnevt, Mektebetu'l-Hilvanî-h. 1392.

İbnû Faris, Ebû'l-Hüseyin b. Zekeriya h. 395, *Mû'camu Maķayisi'l-Luĝa*, thk: Abdusselam Harun, Dâru'l-fikr, 1933/1979.

İbn Hâzm, Ali b. Ahmed el-Endelusî, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, 5. Baskı, Dâru'l Ma'ârif, Kahire.

İbn Hillikân, Ebu'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtu'l-A'yân ve 'Enbâ'u 'Ebnâ'iz-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Dâru eşdâr, Beyrut.

İbn Kesîr, İmâduddin Ebu'l-Fida İsmail ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Thk.: Muessesetu Kurtuba, I. Baskı, Mısır, 2000.

İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ'*, 2. Baskı, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1958.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fağl Cemâl'd-dîn Muhammed b. Mukerrem el-İfrkî, *Lisânu'l-'Arab*, 6.Baskı, Dâr'ueşdâr, Beyrut, 2008.

el-'İşfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyin, *el-'Eĝânî*, Dârû'l-Kutubî'l-Mısriyye, Kahire, 1952.

el-'İşfehâni, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyin, *el-'Eĝânî*, thk. İhsân Abbas ve arkadaşları, 3.Baskı, Dâru eşdâr, Beyrut.

el-Kâlî el-Baĝdâdî Ebu Ali, el-Kasım, Ebu Ūbeydî'l-Bekrî, *Emali el-Kali, ve yalihi el-zâil ve el-nâvâdir ve kitâbû'l-tânbihi*, el-Hayatû'l-Mısriyye lil-Kitâb, m. 1975.

el-Ķayravânî, İbn Reşîk, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbihî*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Cîl, Kahire 1981.

el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, I. Baskı, h. 1426, m. 2005, Dâru'l-fikr, Beyrut.

el-Musned, *el-Câmi li-Ehâdisi'l-Kutubi's-Sitte ve Muellefâti Ashâbiha el-Uhra, ve Muvatta Mâlik ve Mesânîdi'l-Humeydî ve Ahmed ibn Hanbel ve Abid ibn*

Humejd ve Suneni'd-Dârimi ve Sahîhi İbn Huzeyme, Thk.: Beşşar Avvad Maruf, I. Baskı, 1993, Dâru'l-cîl, Beyrut.

el-Mûtenebbî, Ebû't-Tayyib, Ahmed b. el-Hüseyn el-Câ'âfi, *Divanû'l-Mûtenebbi*, Dâru'l- Beyrut, thk: Muhammed Muhyiddin Abdü'l-hamid, Maţbâ'âtû's-Sünne ti'l-Muhammediyye, 1955.

Mûsâ, Mûnîf, *el-Câhız fî Hâyâtihi ve fikrihi ve Edebihi*, Dârû's-Şârki'l-'Arabi'l-Kebîr, 1. Baskı, Beyrut, 1982.

er-Râfi'î, Mustafâ Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, 3.baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut.

es-Şe'âlibî en-Nisâbûrî, Ebu Manşûr Abdü'l-melik b. Muhammed b. ismâil h., *Şimâr'ül-Kulûb fî'l-muğâfi ve'l-mensûb*, thk: İbrâhim Salih, Darû'l-beşair, Dımeşk, 1. Baskı, 1994.

Safiyyurrahmân el-Mubârekfurî, er-Rahîk el-Mahtûm, Dâru'l-Vefa, 20. Baskı, Mısır, h. 1430, m. 2009.

es-Sâ'ib, Ebu'l-Munzir b. Kelbi Hişam b. Muhamme ' *Ensâbû'l-Hayl fî'l-Câhiliyye ve el-İslam ve 'Ehbâruhâ*, bi Rivâyeti Ebi Manşûr el-Cevâlikî, Mâţbâ'âtû'l-macmâ'ül-ilmî el-'ırâkî, 1985, thk. Nûri Mahmud el-Kaysi-Hatim eđ Dâmin

es-Suyufî, Abdurrahman Celaluddin, *el-Mûzhir fî 'Ulûmi'l-Luğati ve 'Envâ'ihâ*, Muhammed Ahmed Câd el-Mevla, Ali Muhammed êl-Bâcâvî, Muhammed ebû'l-Fağl İbrâhim, Dârû'l-fikr.

Şâmmûd, Hâmmâdî, *et-Tefkîrû'l-Belağî 'Inde'l-'Arâb ve Taţavûruhu ilâ'l-kârnî's-sadîs*, 2. Baskı, Câmîâtû'l-âdâb, Tûnûs.

eş-Şehristani, Ahmed, Ebû el-Faţh Muhammed b. Abdû'l-Karim b. Ebi bêkr, *el-Milêl ve el-Nihâl*, Dârû'l- Kutubi'l-'İlmiyye, 2.Baskı, h. 1413, m. 1992.

eţ-Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerîr, Tefsîru't-Taberî "*Câmiu'l-Beyân an Te'vil Âyi'l-Kur'ân*", Dâru Hecer, Thk.: Abdullah bin el-Muhsin et-Turkî, I. Baskı, Kahire, 2001.

Ṭulaymat, İrfan Gazi el-Aşkar, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-Edebi'l-Câhilî*, Dâru'l-İrşad, Humus, 1992.

Yakûtel-Hamevî, er-Rûmîel-Bağdâdî, Şihabu'ddîn Ebû Abdillâh, *Mû'cemu'l-Buldân*, Daru's-şadır, Beyrut, 1977.

ez-Zehebî, Şemsuddîn, *Siyeri A'lâmü'n-Nübelâ'*, tah. Hasan Abdülmennân, Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye, Beyrut, 2004.

ez-Zemahşerî, Caru'llah Mahmûd b. Ömer b. Ahmet, *el-Mûstekşâ fi 'emsâli'l-'Erab*, Dârû'l-ilmî li'l-mâlâyîn, Beyrut, 2. Baskı, m. 1987.

ez-Zemahşerî, Carullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmet, *'Esâsu'l-belâğa*, thk: Muhammed Basil *'Uyunû's-Sûd*, Dârû'l-kutubi'l-'ilmiyyeh, Beyrut, Muhammed Ali Beyçun, 1. baskı h. 1419, m. 1998.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd bin Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyun el-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, Thk.: Âdil Ahmed el-Mevcûd ve Ali Muhammed Muavvad, I. Baskı, h. 1418, m.1998.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Dârû'l-ilmî li'l-melâyîn, 7. Baskı, Beyrut, 1986.

Zu'l-vızarteyn, Ebu'l-Kasîm Muhammed ibni Abdulgafur el-Kılâ'î el-İşbîlî, *İhkâmu şan'atıl-keîâm fi fununin-nesri ve mezahibuhû fi'l-maşriki ve'l-'Endelûs*, thk.